

Naše společnost

časopis Centra pro výzkum veřejného mínění
Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

ročník 13 (2015), číslo 1

David Hána, Marie Feřtřová

**Faktory územní alokace poslaneckých
dotací v Česku v letech 2003-2009:
význam lokalizace bydlišť poslanců**

Martin Buchtík

**V zajetí Gutenbergova syndromu:
Metodologické aspekty vizuálních stimulů
v sociálně vědním výzkumu**

Tereza Vandrovcová

**Sociologie zvířat: přehledová stať
o oboru Human-Animal Studies**

Jan Červenka

**Spokojenost s celkovým pracovním
životem: co představuje a s čím souvisí?**

Vážení čtenáři, vážené čtenářky,

první letošní číslo časopisu *Naše společnost* vás opět provede různorodými oblastmi společenskovo vědního bádání, a to jak na základě analýzy empirických dat (první a čtvrtý článek), tak formou exkurzu do zatím méně probádaných metod (druhý článek) či oblastí (třetí článek) společenskovo vědního výzkumu.

David Hána a Marie Feřtřová nám v prvním článku připomínají mediálně exponované téma „porcování medvěda“, čili přidělování poslaneckých dotací ze státního rozpočtu na podporu drobných regionálních investičních projektů. Protože rozhodnutí o tom, který projekt bude podpořen, záviselo (alespoň do r. 2010, kdy tato praxe probíhala) na vyjednávání jednotlivých poslanců, lze očekávat, že velkou roli hrálo bydliště daného poslance (kdo by se nesnažil podpořit primárně rozvoj vlastního regionu?). První článek proto hledá souvislost právě mezi distribucí poslaneckých dotací a bydlišť poslanců. Přestože dostupná data takovou přímou závislost neprokázala, bezesporu platí, že některá území byla poslaneckými dotacemi podporována setrvale výrazněji než jiná.

Ve druhém článku nás Martin Buchtík provede zajímavým světem vizuálních technik a metod, čili takových, které v sociálně vědním výzkumu využívají nejrůznější vizuální materiály od jednoduchých symbolů, přes vyobrazení abstraktních tvarů, až po fotografie, výjevy s komiksovými bublinami a archetypální koláže. Autor nejen shrnuje pozitiva, negativa a metodologická specifika jednotlivých technik, ale připomíná také, že vizuální metody nemusí být pouze chudším bratrem těch klasických verbálních. Při rozvoji vizuálních metod je nicméně také zapotřebí uvažovat nad jejich specifickými východisky, přínosy a postupy a pokusit se v nich hledat jednotící pravidla a předpoklady.

Tereza Vandrovcová, autorka třetího článku, nám představí jednu z méně klasických oblastí sociálně vědního výzkumu (tentokrát z hlediska tematického zaměření), a to rychle se rozvíjející sociologii zvířat (Human-Animal Studies). Článek představuje společná východiska a předpoklady mnoha směrů, které se dnes pod tento název řadí. Je rovněž bohatým zdrojem odkazů na klíčová díla a jednotlivá výzkumná témata, a tedy velmi užitečným startovním bodem pro každého, kdo by se chtěl tímto tématem dále zabývat nebo se třeba jen inspirovat, jak lze sociologicky nahlížet na něco, co bylo ze sociálních věd dlouho a priori téměř vyloučeno.

Jan Červenka nám v posledním článku tohoto vydání nabízí výsledky analýzy rozsáhlého datového šetření ekonomicky aktivní populace České republiky z roku 2014. Poukazuje na jednu ze zásadních otázek sociologie – jak lze pouhou baterii otázek v dotazníku reflektovat tak komplexní jevy, jako je například spokojenost s pracovním životem. Právě na indikátor spokojenosti s pracovním životem se autor v článku zaměřuje a zkoumá jeho vztah k dalším – především ke spokojenosti se současným zaměstnáním a k indikátoru celkové životní spokojenosti. Autor dokládá, že spokojenost s celkovým pracovním životem je s oběma úzce provázána, nicméně zároveň se od obou odlišuje natolik, abychom ji mohli považovat za užitečný a samostatný validní indikátor.

Závěrem bych jménem redakce časopisu ráda poděkovala všem autorům, autorkám, recenzentům a recenzentkám, kteří spolupracovali na přípravě tohoto vydání. Věřím, že v něm každý najde zajímavou inspiraci pro přemýšlení.

Za redakci časopisu vám přeji příjemně strávené a prosluněné léto.

Anežka Příběhská,
výkonná redaktorka

Ukázka citování článků z tohoto čísla:

Příjmení, Jméno. 2015. „Název článku.“ *Naše společnost* 13 (1): pp-pp, <http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2015.13.1.x>.

Faktory územní alokace poslaneckých dotací v Česku v letech 2003–2009: význam lokalizace bydlišť poslanců¹

David Hána, Marie Feřtová

Factors of Spatial Allocation of Pork Barrel Grants in Czechia 2003–2009: The Role of Deputies' Home Locations

Abstract: Political, financial and legislative support of one's own constituency or home location belongs to the main interests of politicians. The paper attempts to identify a spatial pattern in pork barrel grants allocated during the endorsement of draft state budgets by the Chamber of Deputies. The factor of deputies' home locations is analysed. Correlation analysis at district level exploits Parliamentary Gazette data on approved deputies' amendments to the draft state budget and a list of deputies' home municipalities from electoral database of the Czech Statistical Office. At municipal level, a local indicator of spatial autocorrelation was employed to discover several spatial clusters of high and low pork barrel support, which was compared with deputies' home locations. Although several pork barrel grants were allocated to these locations, no general correlation was confirmed.

Keywords: pork barrel, public expenditure, spatial pattern, Chamber of Deputies, Czechia

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2015.1.13.204>

Každoročně se opakující přesuny financí ve státním rozpočtu během jeho projednávání v Poslanecké sněmovně, dále nazývané termínem „poslanecké dotace“, v médiích označované jako „porcování medvěda“, často směřují na podporu drobných investičních projektů, především ve sférách školství a sportu [Hána 2010; Hána, Macešková 2010]. V rámci těchto aktivit poslanců se distribuuje nemalý objem prostředků, které mohou mít významný vliv na rozvoj především menších obcí. Přidělování poslaneckých dotací tak lze považovat za ilustrativní příklad politického ovlivňování alokace veřejných výdajů ze státního rozpočtu s významnými regionálními dopady [Hána 2010; Hána, Macešková 2010]. Z dostupných zdrojů však nelze získat údaj o poslancích, kteří své záměry do státního rozpočtu prosadili. Studium faktorů, které ovlivňují prostorovou distribuci poslaneckých dotací, je tak velmi omezeno. Přesto existuje cesta, jak se o nalezení pravidelnosti v prostorové distribuci poslaneckých dotací pokusit.

Poslanecké dotace se od roku 2010 nepřidělují, toto téma je však stále aktuální. Lze na ně totiž nahlížet jako na součást výdajové části fiskální politiky státu, jež přináší (vzhledem k velkým finančním objemům alokovaných do území) významné dopady pro regionální rozvoj, které mohou být významnější než cílené dopady explicitní regionální politiky [Evropská komise 2004; Sunley et al. 2005; Macešková 2007, 2009; Blažek, Macešková 2010]. Rozkrytí prostorového vzorce poslaneckých dotací (vedle dalších toků veřejných financí) je tak důležité pro efektivní koncipování podpory regionálního rozvoje. Větší část poslaneckých rozpočtových iniciativ byla i v době probíhající praxe přidělování poslaneckých dotací zařazována do státního rozpočtu již na ministerstvech při přípravě jeho návrhu [Stašková 2008]. Lze tedy předpokládat, že i po zrušení praxe relativně snadněji veřejně kontrolovatelných poslaneckých dotací nadále pokračuje podobná, ale veřejností nesledovaná cesta rozdělování dotací v rámci resortních dotačních titulů. Výzkum poslaneckých dotací tak může být přínosný pro pochopení toho, jak probíhá tato

praxe v případě ministerských dotací (resp. částečně i dotací krajských a evropských, kde však politické zásahy musí kvůli jiným rozhodovacím procesům probíhat odlišně). Bez zajímavosti nezůstává skutečnost, že v zahraniční odborné literatuře se stejným termínem *pork barrel* označují jakékoliv politicky ovlivněné státní finance, které jsou přiděleny na financování lokálních projektů [např. Johnston 1983; Fukui, Fukai 1996]. V Česku by tak nebyly označovány pouze poslanecké dotace, ale také například zdroje dotačních programů ministerstev v případě, že by byly subjektivně ovlivněny politiky či úředníky.

Výběr dotovaných projektů reflektuje preference a zájmy poslanců či politických stran, které mohou být ovlivněny dalšími aktéry a faktory vstupujícími do rozpočtového procesu [např. Fukui, Fukai 1996], přičemž může jít i o tak prostorově nahodilý jev, jako je odměnění „správného“ rozhodnutí při nepřímé volbě prezidenta [Tabery 2008: 286]. V Česku byla dosud při studiu poslaneckých dotací věnována pozornost primárně prostorovým vzorcům jejich alokace [Hána 2010; Hána, Macešková 2010]. Zahraniční odborná literatura se ve většině případů zaměřuje také na prostorovou diferenciaci objemu dotací v celonárodní perspektivě [např. Khemani 2000; Grossman, Helpman 2006; Golden, Picci 2008]. V několika případech je doplněna o studium jejich podmiňujících faktorů, nejčastěji výsledků voleb [např. Johnston 1979; Khemani 2000; Drazen, Eslava 2005; Grossman, Helpman 2006; Finnigan 2007; Bardes, Shelley, Schmidt 2008; Golden, Picci 2008], v menší míře lokalizace bydlišť zastupitelů [např. Johnston 1979; Grossman, Helpman 2006].

Ověření relevantnosti faktoru voleb není v podmínkách Česka z důvodu již zmíněné absence údajů o konkrétním poslanci a jím „prosazené“ dotaci možné. Cílem tohoto článku je proto vedle interpretace prostorové alokace poslaneckých dotací prostřednictvím kvantitativních analýz zjistit, zda v zahraniční literatuře uváděný faktor rozmístění trvalých bydlišť zastupitelů [Johnston 1979; Grossman, Helpman

2006] ovlivňoval rozhodování poslanců o alokaci poslaneckých dotací také v Česku a přispět tak k hledání pravidelnosti v územní distribuci poslaneckých dotací. Výzkumná otázka tedy zjišťuje, zda existuje souvislost mezi vzorci prostorové distribuce poslaneckých dotací a trvalých bydlišť poslanců.

Cíli článku odpovídá struktura: nejprve článek představí teoretické předpoklady, ze kterých tato úvaha vychází a které tuto úvahu argumentačně podporují. Dále ozřejmí zvolenou metodiku a následně představí výsledky empirických analýz včetně jejich interpretace.

Trvalá bydliště jako faktor ovlivňující rozhodování poslanců

Ve světové odborné literatuře, která se věnuje procesu schvalování návrhu státního rozpočtu a vlivu zastupitelů centrálních legislativních institucí na státní rozpočet, se nejčastěji můžeme setkat s výzkumem spojitosti prostorové distribuce alokovaných prostředků s výsledky voleb [např. Johnston 1979; Khemani 2000; Drazen, Eslava 2005; Grossman, Helpman 2006; Finnigan 2007; Bardes, Shelley, Schmidt 2008; Golden, Picci 2008]. Za významný faktor je však považována také lokalizace bydlišť poslanců [např. Johnston 1979; Grossman, Helpman 2006]. Podpořit smysluplnost hledání pravidelnosti prostorové alokace poslaneckých dotací v závislosti právě na tomto faktoru lze hned z několika argumentačních pohledů.

I v tomto případě mohou hrát svoji zásadní roli volby. Podle teorie veřejné volby [Rice 1985; Samuelson, Nordhaus 1991; Musgrave, Musgrave 1994; Buchanan 1998] jsou politická rozhodnutí přizpůsobena účelnosti pro nadcházející volby. Český poměrný volební systém, ve kterém mohou šance politika na zvolení významně ovlivnit politické strany navrhováním kandidátů včetně jejich pořadí, mohl zaměřovat zájem poslanců na podporu lokalit sídel svých místních stranických organizací. Poslanci by si tak dobrý výsledek ve volbách nezajišťovali pouze podporou voličů, ale také vytvářením si „dobrého jména“ u místní stranické organizace, která mohla podpořit jejich opětovnou kandidaturu na poslance. Své místní stranické organizace pak mají poslanci v naprosté většině v místech svého trvalého bydliště či v jejich regionálních centrech [Hána 2010].

V rozhodování poslanců mohou zásadní roli hrát také sociální sítě, představující kooperační seskupení místních aktérů ovlivňující regionální rozvoj [např. Cooke 2001; Etkowitz 2003; Leydesdorff, Meyer 2006], a klientelistické sítě, které již poukazují na některé nelegitimní a nelegální aktivity politiků [viz Dvořáková 2012]. Míra zapojení do sítě závisí mj. na intenzitě kontaktů mezi poslanci a místními aktéry, kteří dále ovlivňují politiky v jejich rozhodování o dotacích [viz Pileček, Jančák 2010]. Lze usuzovat, že na politiky jsou nejsilněji napojeni aktéři působící v místech jejich bydlišť, kteří je mohou znát osobně a mají větší pravděpodobnost schválení žádosti o dotaci v Poslanecké sněmovně.

V neposlední řadě lze usuzovat, že poslanci podporují místa svých bydlišť z důvodu podpory jejich rozvoje či ve snaze předejít znehodnocení místního kapitálu, který představuje perspektiva teritoriálních aliancí [Harvey 2006a]. Kapitalismus je založen na akumulaci kapitálu, která je přirozeně následována jeho znehodnocením. Primárním cílem kapitalistů je přenesení znehodnocení kapitálu na jiný subjekt [Harvey 2004,

2006a, 2010; Marx 2011]. Analogicky je primárním cílem teritoriálních aliancí přilákání vnějšího kapitálu do lokality, ve které působí, čímž dojde k přenesení znehodnocení kapitálu (včetně tzv. nemobilního kapitálu, který zahrnuje mimo jiné také obecní nemovitosti) do jiné lokality [Harvey 2006a]. Teritoriální aliance lze z pohledu strukturalismu považovat za synergii společných či podobných zájmů aktérů (formovaných kapitalistickými strukturami [srov. Harvey 2006b]), kteří jednají relativně nezávisle na sobě. Zvláštní roli hrají poslanci obsazující strategická centra státu, která rozhodují o distribuci veřejných financí a kde jsou tito poslanci strukturami „nucení“ jednat ve prospěch svých teritoriálních aliancí [srov. Harvey 2006a]. Výběr dotovaného projektu by pak byl proveden na základě uvážení poslance neovlivněného jinými aktéry, který by v důsledku vedl k odvrácení znehodnocení kapitálu ve vlastní teritoriální alianci, tedy v lokalitě vlastního bydliště.

Metodický přístup ke studiu poslaneckých dotací

Poslanecké dotace byly do státního rozpočtu zařazovány poslanci během projednávání jeho návrhu v Poslanecké sněmovně. Po schválení základních údajů rozpočtu v prvním sněmovním čtení je tento návrh rozdělen mezi několik sněmovních výborů, které k němu předávají svá usnesení Rozpočtovému výboru. Ten následně vydává usnesení k návrhu státního rozpočtu jako celku a také k rozpočtovým změnám navrženým ostatními výbory. Toto usnesení, které obsahovalo také finanční přesuny ve prospěch poslaneckých dotací, je předloženo ve druhém čtení Poslanecké sněmovně. Neobsahovalo však informace o poslancích, kteří požadovali financování uvedených projektů ze státního rozpočtu, všechny pozměňovací návrhy byly předloženy ke schválení souhrnně pod jménem Rozpočtového výboru. Během rozpravy ve druhém čtení mohou poslanci předkládat své pozměňovací a jiné návrhy, o kterých hlasují v následujícím třetím čtení [Krejdl 2006].

Za primární zdroj dat byly zvoleny tabulkové soubory schválených pozměňovacích návrhů k návrhu státního rozpočtu za roky 2003-2009 z datových fondů Poslanecké sněmovny [PSPČR 2002-2008], které jsou jedinou dostupnou souhrnnou databází poslaneckých dotací. Ke každé dotaci je vedle finančního objemu a jejího příjemce k dispozici také stručný popis daného projektu sporadicky doplněný o upřesnění územního zacílení dotace.

Soubor poslaneckých pozměňovacích návrhů lze rozdělit na dvě základní skupiny. První skupinu představují pozměňovací návrhy bez jasného regionálního zacílení, často neinvestiční vládní transfery či větší dotace, které si následně přerozdělují další instituce státu. Výsledná územní alokace takových dotací může být značně odlišná od lokalizace uvedeného sídla podpořené instituce či organizace. Aplikací metodického postupu, kdy je prospěch z dotace přisouzen lokalitě příjemce dotace (tzv. *flow* přístup [Macešková 2009]), by došlo ke značnému zkreslení výsledného vzorce prostorové diferenciaci především ve prospěch Prahy či regionů krajských měst, které jsou nejčastějšími sídly zmiňovaných institucí či mateřských organizací. Použití tzv. *benefit* analýzy [Macešková 2009], při jejíž aplikaci se uvažuje nikoliv lokalita příjemce dotace, ale lokalita, která měla z dotace opravdu prospěch, by v případě poslaneckých dotací bylo velmi obtížné, z důvodu nedostupnosti potřebných

Tabulka 1. Základní charakteristiky poslaneckých pozměňovacích návrhů v období 2003-2009 (v mil. Kč, v %)

kategorie/roky		2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
pozměňovací návrhy (v mil. Kč)	celkem	7 608	14 312	7 526	15 922	14 996	4 437	4 899
	PD	3 225	3 119	2 810	6 897	4 351	1 946	1 855
podíl PD na PN (v %)		42,4	21,8	37,3	43,3	29,0	43,9	37,9
počet PD		387	435	524	894	771	434	606
průměr PD (v mil. Kč)		8,3	7,2	5,4	7,7	5,6	4,5	3,1
medián PD (v mil. Kč)		5,0	5,0	4,0	6,0	4,6	3,5	2,0

Pozn.: PD = poslanecké dotace, PN = pozměňovací návrhy. V tabulce jsou uvedeny plánované výdaje.

Zdroj: PSPČR 2002-2008; vlastní výpočty.

informací. Proto nebyl tento typ poslaneckých pozměňovacích návrhů do analýzy zahrnut. Druhou skupinou (v tabulce 1 vyčleněny jako poslanecké dotace) jsou již diskutované poslanecké dotace nejčastěji investičního charakteru financující lokální projekty. V tomto případě již lze přistoupit na *flow* pojetí analýzy veřejných výdajů [Macešková 2009], protože lze předpokládat, že účelové dotace lokálním subjektům jsou vypláceny na projekty, ze kterých mají prospěch především lokality, které jsou sídlem uvedených subjektů.

Poslanecké dotace tvořily ve sledovaném období menší část (průměrně jednu třetinu) schválených finančních pozměňovacích návrhů poslanců k návrhu státního rozpočtu. Vzhledem k cíli analýzy je z metodického hlediska zařazení pouze této menší části pozměňovacích návrhů správné. V časové řadě finančních objemů pozměňovacích návrhů lze zaznamenat nápadné kolísání. Nárůst jak celkového objemu pozměňovacích návrhů, tak poslaneckých dotací v rozpočtu na rok 2006 byl zřejmě spjat s konáním voleb do Poslanecké sněmovny ve stejném roce. Další výkyvy jsou spojeny se změnou daňového systému v roce 2004, kdy poslanci pozměňovacími návrhy kompenzovali obcím zvýšené náklady a snížené příjmy [Marko 2004], nebo s ustanovením o omezení objemu poslaneckých dotací v koaliční smlouvě vlády v letech 2008 a 2009. Rozdíl v hodnotách mediánu a průměru svědčí o existenci extrémně objemných poslaneckých dotací, které také budou zařazeny do analýz. Poslanci totiž měli při projednávání státního rozpočtu „přidělen“ určitý objem prostředků na své dotace, pro účely těchto analýz tedy není podstatný rozdíl mezi častou podporou malými dotacemi a sporadickou podporou objemově velkými dotacemi.

Poslanci ve velké míře zasahovali svými pozměňovacími návrhy pouze do tzv. volných výdajů státního rozpočtu [viz Peková 2002], které nejsou vázány zákony a jinými dohodami a jejichž utrácení omezuje pouze politická zodpovědnost. Podíl poslaneckých dotací na vybraných plánovaných výdajích státního rozpočtu každoročně schvalovaných v Poslanecké sněmovně uvádí tabulka 2. Důvodem zařazení těchto údajů, které mohou být zásadně odlišné od skutečných ze státního závěrečného účtu, je zřejmý vliv celkového plánovaného objemu státního rozpočtu na rozhodování poslanců o objemu přidělených poslaneckých dotací [viz Němcová 2007].

Poslanci při obhajobě poslaneckých dotací uváděli [např. Němcová 2007] jejich malý podíl na celkovém objemu výdajů státního rozpočtu (méně než 0,7 % výdajů státního rozpočtu). V tomto pohledu se poslanecké dotace zdají být marginální problematikou. Ve srovnání s výdaji Ministerstva školství představují prostředky věnované na poslanecké dotace již 1-6 % všech ministerských výdajů. Poslanecké dotace se také objemově blížily výdajům dalších významných kapitol státního rozpočtu. Výdaje Ministerstva zdravotnictví sice převyšují objem poslaneckých dotací v celém období, prostředky poslaneckých dotací však korespondují s 20-84 % všech ministerských výdajů. V případě Ministerstva kultury již objem poslaneckých dotací v roce 2006 přesáhl ministerské výdaje o 9 %, minimálně poslanecké dotace odpovídaly 22 % všech ministerských výdajů. Také tato srovnání poukazují na nezanedbatelný význam poslaneckých dotací v systému veřejných výdajů.

Tabulka 2. Objem poslaneckých dotací ve srovnání s vybranými výdaji státního rozpočtu v Česku v období 2003-2009 (v mil. Kč, v %)

kategorie/roky	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
poslanecké dotace (v mil. Kč)	3 225	3 119	2 810	6 897	4 351	1 946	1 855
výdaje SR (v mil. Kč)	795 362	869 051	908 416	958 792	1 040 777	1 107 311	1 152 102
podíl PD na SR (v %)	0,41	0,36	0,31	0,72	0,42	0,18	0,16
výdaje MŠMT (v mil. Kč)	90 146	94 000	71 490	108 936	121 652	119 212	134 662
podíl PD na MŠMT (v %)	3,58	3,32	3,93	6,33	3,58	1,63	1,38
výdaje MZ (v mil. Kč)	10 081	9 118	8 226	8 223	9 258	10 611	8 304
podíl PD na MZ (v %)	32,0	34,2	34,2	83,9	47,0	18,3	22,3
výdaje MK (v mil. Kč)	6 160	6 046	5 757	6 357	7 910	8 844	8 412
podíl PD na MK (v %)	52,4	51,6	48,8	108,5	55,0	22,0	22,1

Pozn.: PD = poslanecké dotace, SR = státní rozpočet, MŠMT = Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy, MZ = Ministerstvo zdravotnictví, MK = Ministerstvo kultury. V tabulce jsou uvedeny plánované výdaje.

Zdroj: PSPČR 2002-2008; MFČR 2010; vlastní výpočty.

Metodika prostorové analýzy poslaneckých dotací

Prostorové analýzy budou provedeny na dvou územních úrovních: okresní a obecní. Během sledovaného období se několikrát měnily hranice okresů [ČSÚ 2009a], bylo tedy respektováno územní členění aktuální v době rozhodnutí o dané podpoře. Ve většině případů bylo nutné identifikovat přesný prostorový atribut dotací pomocí rozličných webových stránek s informacemi o podpoře nebo příjemci dotace, statistik vybavenosti obcí, studia ortofotomap na mapových serverech apod. Využití tabulkové soubory [PSPČR 2002-2008] obsahují poměrně značné množství nepřesností, které musely být odstraněny během kontroly dat a přiřazování příslušných kódů obcí pro analýzy na obecní úrovni. Celkové částky poslaneckých dotací s nejspolehlivějším územním zacílením, které musely být vyřazeny z analýz, jsou v celém souboru zanedbatelné, nepřesahují půl procenta všech poslaneckých dotací.

V analýzách bylo počítáno s hodnotami objemu poslaneckých dotací přečtených na obyvatele. Využity byly údaje o počtu obyvatel za okresy a obce nejbližší době rozhodování o poslaneckých dotacích ve Sněmovně, tedy data stavu obyvatel z 31. 12. roku schvalování státního rozpočtu pro okresy [ČSÚ 2009d, 2010] a pro obce k 1. 1. stejného roku, na který byly schváleny dotace [ČSÚ 2009c].

K odhalení významu trvalých bydlišť poslanců pro výsledný prostorový vzorec poslaneckých dotací na obou sledovaných úrovních byl využit jediný souhrnný veřejný zdroj dat o „bydlištech“ poslanců. Jsou jim povinné informace o obci trvalého pobytu kandidátů na volebních lístcích politických stran, které archivuje Český statistický úřad [ČSÚ 2002, 2006]. Sledování lokalizace trvalých bydlišť poslanců je pro prováděné analýzy z metodického hlediska vhodné, především kvůli jejich většinové shodě s lokalizací sídla místních stranických organizací (89% shoda), které se podle poslanců shodují s obcemi jejich obvyklého bydliště. Omezením může být přiřazování trvalých bydlišť aktuálních v některém z volebních roků. Je nutné pracovat s předpokladem, že poslanci během svého funkčního období svá trvalá bydliště neměnili (z poslanců, kteří kandidovali v obou uvedených volebních rocích, si změnil trvalé bydliště pouze jeden, který se přestěhoval do zázemí dříve obývaného okresního města). Pro analýzy bylo nutné použít průměrnou hodnotu počtu poslanců na jeden rok vzhledem k začlenění dvou volebních období do analýz a značné fluktuaci poslanců i během jednotlivých volebních období, spojené především s odchodem části poslanců do Evropského parlamentu.

Pro splnění cíle týkajícího se závislosti prostorové distribuce poslaneckých dotací na počtu trvale bydlících poslanců bude na úrovni okresů využita korelační analýza [obdobně Johnston 1979; Hampl 2005, 2007, 2009]. Ve všech souborech používaných dat bylo zaznamenáno asymetrické rozložení. Toto rozložení dat typické pro sociálně geografické systémy [Korčák 1973; Hampl 1996, 1998] je v rozporu s nutností normálního rozložení při aplikaci Pearsonova korelačního koeficientu [Hendl 2006]. Jako u většiny geografických souborů je očekávána závislost nelineární [Hampl 2007], Pearsonův koeficient je však schopen odhalit pouze lineární závislost [Hendl 2006]. Proto bylo přistoupeno k aplikaci Spearmanova

korelačního koeficientu [podobně např. Hampl 2005, 2007, 2009], který zachytí všechny monotónní vztahy také u souborů s asymetricky rozloženými daty a je rezistentní vůči odlehklým hodnotám [Hendl 2006].

Souvislost mezi prostorovým vzorcem distribuce poslaneckých dotací na úrovni obcí a lokalizací trvalých bydlišť poslanců bude zkoumána odlišnou metodou. Poslanci totiž velmi pravděpodobně nepodporují pouze obce svého trvalého bydliště, ale také okolní obce celého příslušného mikroregionu. Na úrovni obcí by závislost takové podpory a místa trvalého bydliště poslance nebyla korelací zjistitelná. Proto byla zvolena metoda lokálního indikátoru prostorové asociace LISA (*local indicators of spatial association*) [Anselin 1995; dále např. Kouba 2007; Spurná 2008; Blažek, Netrdová 2009], který odhalí statisticky významné shluky obcí s podobnými charakteristikami sledovaného jevu, a tím určí jádra nízké (tedy podprůměrné) a vysoké (nadprůměrné) podpory poslaneckými dotacemi. Důležité je vhodné definování prostorové váhy, tedy způsobu měření prostorové blízkosti jednotek [Spurná 2008], která byla definována počtem nejbližších jednotek (*k-nearest*). Tato metoda byla využita vzhledem k výrazně rozdílné rozloze jednotek obcí a nepravidelnosti jejich území, které omezují jiný způsob měření blízkosti jednotek. Určení prostorové váhy bylo provedeno početním definováním rozsahu hypotetického průměrného mikroregionu, který byl vybrán pro předpokládané nejsilnější vazby mezi poslanci a místními aktéry na této územní úrovni [Pileček 2010]. Jeho rozsah byl vypočten podílem celkového počtu obcí v Česku (6 251 v roce 2008 [ČSÚ 2009b]) a celkového počtu mikroregionů v Česku (144 v roce 2001 [Hampl 2005]). To odpovídá průměrnému počtu zhruba 42 obcí (nejbližších jednotek), které jsou rozmístěny kolem „centra regionu“.

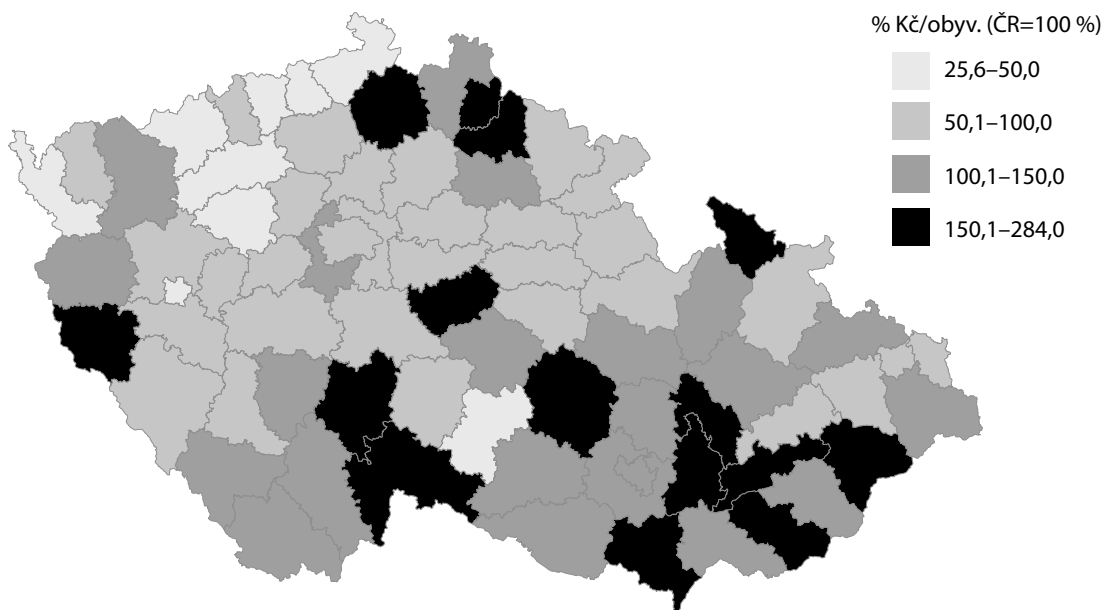
Aby bylo předejito problému s určením blízkosti trvalých bydlišť poslanců při posouzení jejich vlivu na vytvoření jednotlivých shluků vysoké a nízké podpory bylo nutné určit jasně ohraničená území podobného charakteru zahrnující tyto shluky. Vzhledem k výše uvedeným argumentům nejsilnějších vazeb poslanců v rámci mikroregionů byly pro tento účel zvoleny obvody obcí s rozšířenou působností. Ty byly rozčleněny do tří skupin (vysoká podpora, nízká podpora, bez shluku) podle toho, zda se v nich shluky vytvořily, případně jaké. Pokud byl v některém obvodu obce s rozšířenou působností shluk vysoké i nízké podpory, byl příslušný obvod přiřazen k „vysoké podpoře“. Takto rozdělené obvody obcí s rozšířenou působností byly následně použity pro hodnocení lokalizace průměrného počtu trvalých bydlišť poslanců v jejich území.

Pravidelnost v prostorové distribuci poslaneckých dotací?

Pro přiblížení problematiky bude nejdříve představen samotný prostorový vzorec distribuce poslaneckých dotací mezi okresy Česka. V obrázku 1 jsou zobrazeny odchylky přijatých poslaneckých dotací na obyvatele jednotlivých okresů od průměrné hodnoty Česka v období 2003-2009, včetně uvedení základních měr prostorové nerovnoměrnosti.

Prostorovou distribuci poslaneckých dotací lze podle výsledků Giniho a variačního koeficientu označit za nerovnoměrnou. Je také vhodné uvést, že časově se tato nerovnoměrnost postupně v období 2003-2009 snižovala, a to jak u částek

Obrázek 1. Objem poslaneckých dotací na obyvatele v okresech Česka relativizovaný k průměru Česka v období 2003-2009 (v %)

Pozn.: Průměrný objem poslaneckých dotací na obyvatele v Česku za období 2003-2009 je 2 354 Kč. Giniho koeficient meziokresní nerovnoměrnosti je 0,29, variační koeficient 52,8.

Zdroj: PSPČR 2002-2008; ČSÚ 2009d, 2010; vlastní výpočty; upraveno podle Hána 2010.

za jeden rok (od 0,52 po 0,32 u Giniho koeficientu a od 101,5 po 59,5 u variačního koeficientu), tak u jejich kumulace s předchozími roky (konečná hodnota viz obrázek 1). Vysvětlení lze spatřovat v postupné změně postoje k poslaneckým dotacím, které se stávaly nejen praxí tolerovanou, ale postupně i vyžadovanou. Do praxe přidělování se tak mohl zapojovat stále větší podíl poslanců, kteří svojí podporou postupně doplňovali původně omezený počet podporovaných lokalit. Zde je nutné upozornit, že metodicky nutné omezení sledovaného období mohlo zkreslit výsledné hodnoty nerovnoměrnosti, která může být za celé období přidělování poslaneckých dotací odlišná.

V prostorové distribuci poslaneckých dotací na úrovni okresů je možné zaznamenat zřetelný severozápadně-jihovýchodní gradient. Ve sledovaném období byly na jednoho obyvatele nejvíce dotovány okresy jihovýchodního Česka (konkrétně Prostějov, Kroměříž a Břeclav), nejméně na jeho severozápadě (Chomutov, Rakovník a Ústí nad Labem). Uvedené okresy jsou stabilně mezi nejdotovanějšími či nejméně dotovanými v obou volebních obdobích. Nelze zaznamenat žádné výrazně odlehle hodnoty mezi jednotlivými okresy, kde i rozložení hodnot okresů kolem průměrné hodnoty Česka je rovnoměrné (nadprůměrně bylo dotováno 37 okresů).

Následuje ověření předpokládané podmíněnosti této prostorové diferenciací faktorem lokalizace trvalých bydlišť poslanců (tabulka 3). Korelační analýza byla provedena po vyřazení okresu Hlavní město Praha, který je vymezen jako jeden volební obvod, a proto spíše odpovídá kraji než okresu. Jeho zařazení by mohlo zkreslovat výsledky extrémně vysokým počtem poslanců s trvalým bydlištěm v Praze. Průměrně na jeden rok připadalo na Hlavní město Prahu zhruba 31 poslanců, na druhý nejvíce zastoupený okres Brno-město 7 poslanců. „Okresům“ by spíše odpovídaly pražské městské části, pro studium na této územní úrovni však nejsou dostupné údaje o trvalých bydlištích poslanců. Z tohoto důvodu lze považovat vyřazení této jednotky za metodicky správné, i přes

použití Spearmanova korelačního koeficientu, který je robustní vůči odlehlým hodnotám.

Závislost nebyla testem objemu poslaneckých dotací přepočtených na počet obyvatel s počtem trvale bydlících poslanců prokázána, pravděpodobnost výskytu závislosti lze totiž jak v případě celého sledovaného období, tak ve dvou funkčních obdobích označit za nízkou (tabulka 3). Ze srovnání hodnot korelace mezi jednotlivými volebními obdobími vyplývá nepatrně vyšší pravděpodobnost výskytu korelace u druhého období 2007-2009. To ale nemusí nutně znamenat, že v tomto období distribuce prostředků z poslaneckých dotací více respektuje prostorovou strukturu trvalých bydlišť poslanců než v prvním období. Rozdíl může být ovlivněn jednak obměnou poslanců (změnou rozmístění trvalých bydlišť) po odchodu některých poslanců do Evropského parlamentu v roce 2004, ale také kratší délkou druhého období po přerušení přidělování poslaneckých dotací při schvalování rozpočtu pro rok 2010. Vysvětlit prostorovou distribuci poslaneckých dotací v Česku tedy nelze počtem trvale bydlících poslanců, pokud neznáme informaci o tom, který poslanec či politická strana dotaci prosadili.

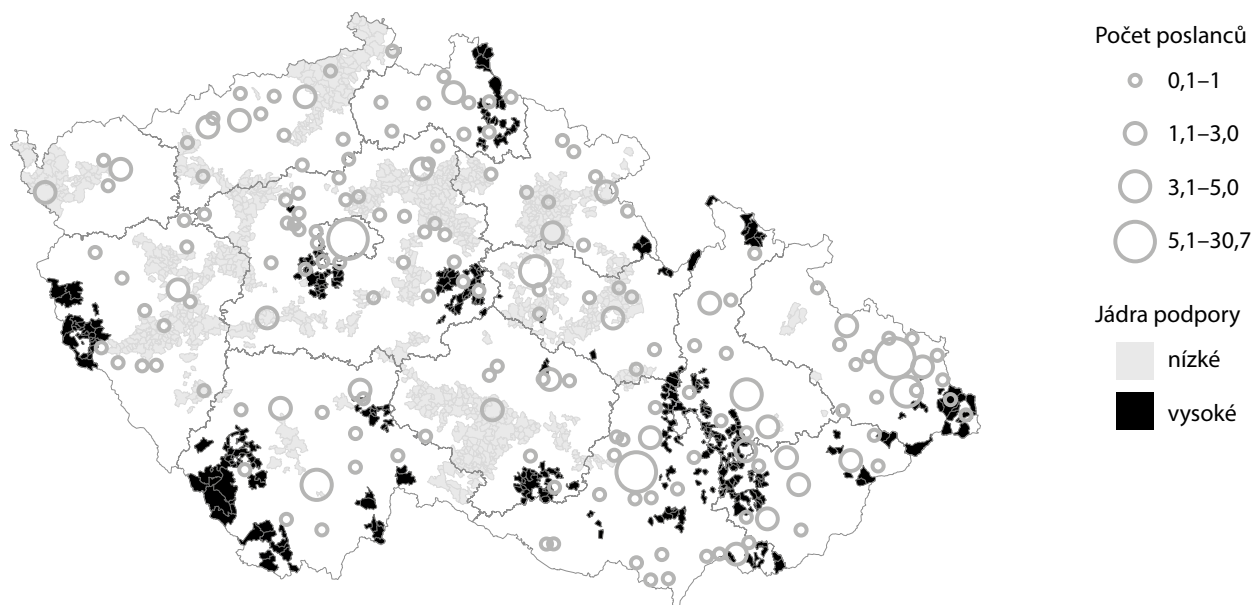
Výsledky analýzy mohou být zkresleny odstraněním vnitřní variability při agregaci dat, navíc podle administrativně vymezených „regionů“ v podobě okresů. Mezi podprůměrně dotovanými okresy tak mohou být nadprůměrně dotované obce. Analýza se tedy dále přesune na obecní úroveň.

Tabulka 3. Spearmanův korelační koeficient závislosti relativizovaného objemu poslaneckých dotací k počtu obyvatel na průměrném počtu trvalých bydlišť poslanců v jednom roce v okresech Česka (bez Prahy, 2003-2009)

2003-2009	2003-2006	2007-2009
0,034	0,041	0,150

Zdroj: ČSÚ 2002, 2006, 2009d, 2010; PSPČR 2002-2008, 2010; vlastní výpočty.

Obrázek 2. Shluky podpory z poslaneckých dotací v přepočtu na obyvatele obcí Česka a průměrný počet poslanců přihlášených k trvalému pobytu v obcích Česka na jeden rok v období 2003-2009

Pozn.: Moranovo I kritérium je rovno 0,023 (v možném intervalu 0-1). Jsou tedy tvořeny pouze malé shluky. Počtem poslanců je míněn průměrný počet poslanců na jeden rok.

Zdroj: PSPČR 2002-2008, 2010; ČSÚ 2002, 2006, 2009b, 2009c; vlastní výpočty.

V období 2003-2009 byly poslaneckými dotacemi podpořeny projekty v 1486 obcích Česka [PSPČR 2002-2008; vlastní výpočty], přičemž nejvíce prostředků při přepočtu na jednoho obyvatele získaly projekty v nejmenších obcích do 300 obyvatel [Hána 2010]. Vysoká hodnota u nejmenších obcí při přepočtu na obyvatele je zřejmě způsobena skutečností, že poslanecké dotace mají ve většině případů relativně podobný finanční objem.

Území s nejvýraznější podporou či s nejnižší podporou ilustrují zvýrazněné výsledky metody LISA v obrázku 2 zobrazující jádra nízké a vysoké podpory v kombinaci s průměrným počtem poslanců na jeden rok.

Z obrázku lze identifikovat několik shluků vysoké podpory. Nejvýraznějším je středomoravský shluk zahrnující obce z nejdotovanějších okresů, například Prostějova, Kroměříže či Vyškova. Vysoké hodnoty obcí tedy ovlivnily vysoké hodnoty u příslušných okresů. Ne vždy ale odpovídá vysoká hodnota okresu existenci shluku na úrovni obcí. Příkladem mohou být okresy Žďár nad Sázavou či Jindřichův Hradec, kde výslednou vysokou hodnotu okresu zřejmě způsobuje podpora pouze několika vybraných obcí.

Lze také identifikovat několik shluků nízké podpory, které jsou z velké části lokalizovány v periferních oblastech Čech. Dále je to shluk kolem Hradce Králové a Pardubic, shluk mezi Ústím nad Labem a Děčínem, shluk u Plzně a v okolí Chebu a shluk, který se rozprostírá na českomoravském pomezí v okolí Jihlavy. Ve všech případech jde o obce z málo dotovaných okresů. Také v tomto případě lze identifikovat několik okresů s velmi nízkou hodnotou, která však není zastoupena shlukem na úrovni obcí. Jedná se například o okresy severozápadních Čech, jako je Chomutov nebo Louny. Důvodem zřejmě bude existence několika hodně dotovaných obcí, které mohou mít vliv na nevytvoření shluku.

Celkový pohled na prostorový vzorec shluků odpovídá již zmíněnému gradientu na úrovni okresů. Méně shluků vysoké

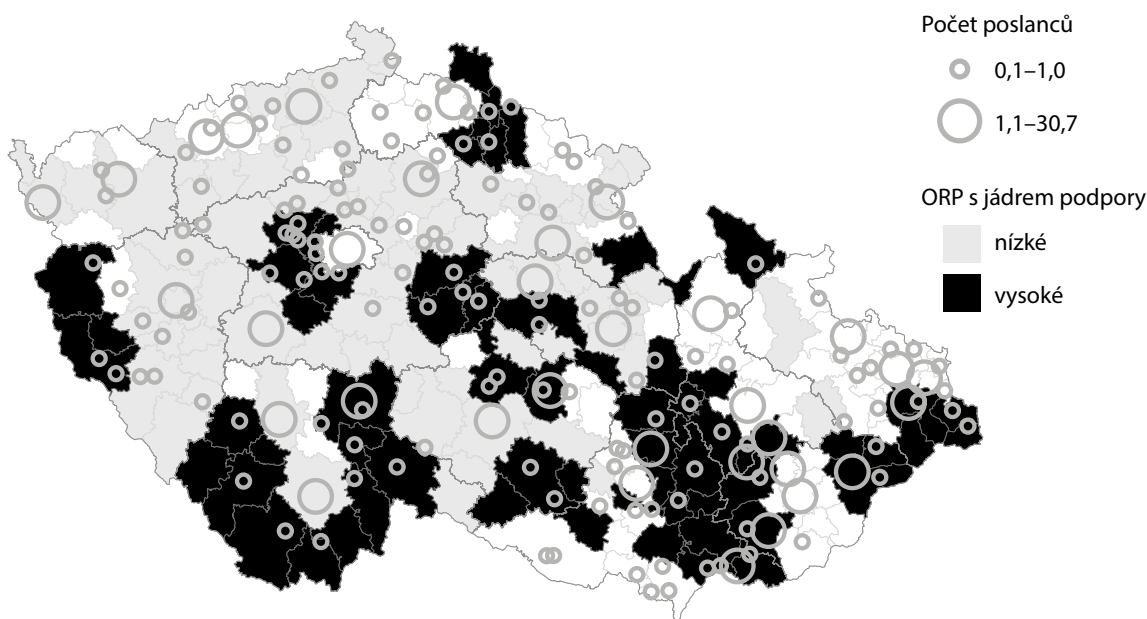
podpory než shluků malé podpory odkazuje k poměrně velkému prostorovému zacílení dotací do několika málo regionů. Zajímavým shlukem nízké podpory je „okruh“ obcí okolo Prahy. Přítomnost rozsáhlého koncentrického shluku kolem Prahy lze vysvětlit několika důvody. Jednak schopností obyvatel regionů v okolí centra rozhodování získat jiné veřejné zdroje díky vysoké hustotě kontaktů mezi místními aktéry a příslušnými ministerskými úředníky či politiky, kteří o distribuci financí rozhodují, a díky dobré informovanosti místních aktérů o možnostech získání těchto financí [Macešková 2009]. Druhým faktorem by mohl být podvědomý nezájem poslanců o méně známé lokality. Velká část takového shluku je lokalizována v periferních oblastech Čech [viz Musil, Müller 2008], a tedy pro většinu obyvatel ve většině případů méně známých regionech Česka. Poslanci tak mohou podvědomě preferovat financování jim, resp. všeobecně, známějších a „viditelnějších“ regionů. Navíc lze očekávat nízkou podporu lokalit, ve kterých žije málo obyvatel, kteří tak požadují méně financí na uspokojování svých potřeb a na jejichž voličské preference mohou mít vliv poslanecké dotace financující lokální projekty. V pohledu „zezdola“ lze vidět možný důvod nízké podpory periferních oblastí také v nedostatku skutečně aktivních a schopných místních aktérů, kteří by mohli obci zajistit financování lokálního projektu s přispěním dotace přidělené některým z poslanců.

V prostorovém vzorci alokace poslaneckých dotací na úrovni obcí lze odhalit jisté pravidelnosti na základě lokalizace trvalých bydlišť poslanců. Nejvyšší průměrný počet poslanců mělo svá trvalá bydliště v Praze a jejím okolí, na Brněnsku, střední Moravě a Ostravsku, tedy v místech s nejvyšším počtem obyvatel koncentrovaných v největších českých městech, jejich aglomeracích a metropolitních areálech. Oblasti s nejmenším průměrným počtem, příp. s žádnými poslanci se nachází v periferních oblastech (viz obrázek 2).

Při srovnání rozmístění a hodnot průměrného počtu poslanců se shluky podpory poslaneckými dotacemi přepo-

Obrázek 3. Obvody obcí s rozšířenou působností se shluky podpory z poslaneckých dotací v přepočtu na obyvatele obcím Česka a průměrný počet poslanců přihlášených k trvalému pobytu v obcích Česka na jeden rok v období 2003-2009

Pozn.: Počtem poslanců je míněn průměrný počet poslanců na jeden rok.
Zdroj: PSPČR 2002-2008, 2010; ČSÚ 2002, 2006, 2009b, 2009c; vlastní výpočty.

čtenými na obyvatele odpovídá předpokladu podpory lokalit trvalých bydlišť poslanců například shluk vysoké podpory na střední Moravě, nízké podpory na Jihlavsku a na jižním a západním okraji pražské aglomerace. Prostorové vzorce naopak neodpovídají v okolí Českých Budějovic či Pardubic, kde nebyly vytvořeny shluky, případně byly vytvořeny shluky nízké podpory oproti relativně velké koncentraci poslanců. Pro přesnější zhodnocení vztahu lokalizace trvalých bydlišť poslanců a shluků vysoké a nízké podpory byly tyto shluky jasněji ohraničeny na půdorysu obvodů obcí s rozšířenou působností (viz obrázek 3).

Touto metodou bylo stanoveno několik obvodů obcí s rozšířenou působností, které odpovídají lokalizaci jednotlivých shluků, či žádný shluk neobsahují. Ty jsou početně vyrovnané (tabulka 4), což podobně jako vymezení samotných shluků v obrázku 2 poukazuje na vysokou koncentraci poslaneckých dotací do několika málo lokalit. Statistiky lokalizace trvalých bydlišť poslanců (na základě jejich průměrného počtu na jeden rok, viz obrázek 3) jsou uvedeny v tabulce 4.

Použitou metodou se neprokázala jasná alokace poslaneckých dotací do míst trvalých bydlišť poslanců. Z tabulky 4 vyplývá, že obce s trvalými bydlišti poslanců byly ve sledova-

ném období zastoupeny stejným počtem jak v obvodech obcí s rozšířenou působností se shluky vysoké podpory, tak se shluky nízké podpory, stejně jako v obvodech, které žádný shluk neobsahovaly. Podobně shodné výsledky lze zaznamenat i při omezení sledování trvalých bydlišť poslanců pouze na obce s průměrným počtem poslanců vyšším než jedna na jeden rok sledovaného období. Pouze v případě obvodů obcí s rozšířenou působností, které nezahrnují žádné trvalé bydliště poslanců, lze identifikovat vyšší výskyt u obvodů se shlukem nízké podpory poslaneckými dotacemi.

Je nutné upozornit, že poslanci měli ve sledovaném období také jiné možnosti, jak zařídit lokalitě svého trvalého bydliště finance na lokální projekty, například ministerskými dotacemi, jak bylo také zjištěno ve studii Staškové [2008]. Poslaneckých dotací tak ve velké míře mohla využívat pouze část poslanců (čemuž by odpovídala vysoká koncentrace bydlišť poslanců do obvodů obcí s rozšířenou působností, ve kterých nebyl vytvořen žádný shluk, tabulka 4).

Lze tedy konstatovat, že navzdory argumentační podpoře teoretických východisek diskutovaných výše nelze za pomoci trvalých bydlišť poslanců při chybějící informaci o tom, který

Tabulka 4. Lokalizace trvalých bydlišť poslanců do obvodů obcí s rozšířenou působností se shluky vysoké a nízké podpory poslaneckými dotacemi (2003-2009)

	počet ORP	ORP s poslanci	ORP s více než 1 poslancem	ORP bez poslanců	součet průměru poslanců
vysoká podpora	62	42	8	20	54
území bez shluků	68	41	12	27	91
nízká podpora	76	42	13	34	55

Pozn.: ORP = obvod obce s rozšířenou působností. Vysokou a nízkou podporou jsou míněny obvody ORP obsahující shluky vysoké a nízké podpory. „Poslancem“ je míněna obec s trvalým bydlištěm poslance. Průměrem poslanců je míněn průměr počtu poslanců mající trvalé bydliště v daném ORP na jeden rok sledovaného období.

Zdroj: PSPČR 2002-2008, 2010; ČSÚ 2002, 2006, 2009b, 2009c; vlastní výpočty.

poslanec prosadil kterou dotaci, jednoznačně objasnit vzorec prostorové distribuce poslaneckých dotací.

Závěr

Poslanecké dotace představovaly do roku 2010 významný zdroj veřejných prostředků na financování především projektů lokálního charakteru a pro řadu obcí znamenalo přidělení poslanecké dotace zásadní posílení obecního rozpočtu. Poznatky o vzorci prostorové distribuce poslaneckých dotací a faktorech, které za ním stojí, však v Česku v zásadě chybí. Tento příspěvek se proto zaměřil vedle základní charakteristiky prostorové alokace poslaneckých dotací na úrovni okresů a obcí v letech 2003-2009 hlavně na prověření souvislosti mezi prostorovou alokací poslaneckých dotací a lokalizací trvalých bydlišť poslanců, a snažil se tak přispět k hledání pravidelnosti v územní distribuci poslaneckých dotací.

Analýza ukázala, že prostorová distribuce poslaneckých dotací v období 2003-2009 byla nerovnoměrná, přičemž na úrovni okresů i obcí bylo možné identifikovat některá shodná území s nejvýraznější i nejméně výraznou podporou poslaneckými dotacemi. Analýza dále ukázala, že v celostátním pohledu prostorové rozmístění trvalých bydlišť poslanců nemá významný vliv na distribuci poslaneckých dotací. Jde však pouze o závěr nepřímého porovnání objemu poslaneckých dotací a trvalých bydlišť poslanců podle územní lokalizace, neboť v Česku není možné z datových zdrojů zjistit, který poslanec „prosadil“ kterou dotaci. Analýza na úrovni obcí naznačila možnost nejen vysoké podpory obcí s trvalým byd-

lištím poslanců, ale také okolních obcí. Na úrovni obcí bylo identifikováno několik areálů vysoké podpory, kterým odpovídala vysoká koncentrace obcí s trvalými bydlišti poslanců, ale také několik shluků nízké podpory, které rovněž zahrnovaly obce s poslaneckými trvalými bydlišti.

Hlubší interpretace výsledků analýz provedených na úrovni Česka je problematická, nicméně celostátní úroveň představuje nezbytný krok před výzkumem prostorové distribuce poslaneckých dotací například pomocí detailních sond v několika případových územích. Důležitým aspektem takového studia bude mj. objasnění podmíněnosti (ne)dotování lokalit, kde empirické výsledky neodpovídají výsledkům očekávaným.

Poslanecké dotace se od roku 2010 nepřidělují, nicméně si i nadále zaslouží systematickou pozornost, jako příklad politicky ovlivněné alokace veřejných prostředků. Poslanecké dotace navíc nejsou jediným zdrojem veřejných financí, které mohou být ovlivněny poslanci. Provedený pokus o nalezení pravidelnosti v distribuci poslaneckých dotací může sloužit k inspiraci pro studium krajských dotací a dotací Evropské unie, které jsou však vzhledem k jiným procedurám a kontrolám nejspíše politicky ovlivňovány jiným způsobem. Nutné je také připojit analýzu ministerských dotací, které byly ovlivňovány i za fungování praxe přidělování poslaneckých dotací větším podílem poslanců než poslanecké dotace. Tím se studium této problematiky v českém kontextu vyrovná studiím zahraničním, které jsou zaměřeny na fenomén tzv. *pork barrel*.

literatura

- Anselin, Luc. 1995. „Local Indicators of Spatial Association – LISA.“ *Geographical Analysis* 27 (2): 93-115, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1538-4632.1995.tb00338.x>.
- Bardes, Barbara, Mack Shelley, Steffen Schmidt. 2008. *American Government and Politics Today 2008: The Essentials*. Belmont: Cengage Learning.
- Blažek, Jiří, Marie Macešková. 2010. „Regional Analysis of Public Capital Expenditure: To Which Regions is Public Capital Expenditure Channelled - to ‚Rich‘ or to ‚Poor‘ Ones?“ *Regional Studies* 44 (6): 679-696.
- Blažek, Jiří, Pavlína Netrdová. 2009. „Can Development Axes Be Identified by Socio-economic Variables? The Case of Czechia.“ *Geografie - Sborník ČGS* 114 (4): 245-262.
- Buchanan, James M. 1998. *Veřejné finance v demokratickém systému*. Praha: Computer Press.
- Cooke, Philip. 2001. „Regional Innovation Systems, Clusters, and the Knowledge Economy.“ *Industrial and Corporate Change* 10 (4): 945-974, <http://dx.doi.org/10.1093/icc/10.4.945>.
- Drazen, Allan, Marcela Eslava. 2005. „Pork Barrel Cycles.“ *National Bureau of Economic Research Working Papers* 12190 [online]. Cambridge: National Bureau of Economic Research [cit. 27. 5. 2012]. Dostupné z: <http://www.nber.org/papers/w12190.pdf>.
- Dvořáková, Vladimíra. 2012. *Rozkládání státu*. Praha: Universum.
- Etzkowitz, Henry. 2003. „Innovation in Innovation: The Triple Helix of University-Industry-Government Relations.“ *Social Science Information* 42 (3): 293-337, <http://dx.doi.org/10.1177/05390184030423002>.
- Evropská komise. 2004. „The Impact of Member State Policies on Cohesion. Final Report.“ [online]. Brusel: Evropská komise [cit. 25. 1. 2010]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/ndt66ju>.
- Finnigan, Tom. 2007. „All About Pork: The Abuse of Earmarks and the Needed Reforms.“ [online]. Washington: Citizens Against Government Waste [cit. 2. 12. 2009]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/no9toug>.
- Fukui, Haruhiro, Shigeko N. Fukai. 1996. „Pork Barrel Politics, Networks, and Local Economic Development in Contemporary Japan.“ *Asian Survey* 36 (3): 268-286, <http://dx.doi.org/10.2307/2645692>.
- Golden, Miriam A., Lucio Picci. 2008. „Pork-Barrel Politics in Postwar Italy, 1953-94.“ *American Journal of Political Science* 52 (2): 268-289.
- Grossman, Gene M., Elhanan Helpman. 2006. „Party Discipline and Pork-Barrel Politics.“ *Other Recent Works* [online]. Berkeley: Institute of Governmental Studies, University of California [cit. 27. 5. 2012]. Dostupné z: <http://escholarship.org/uc/item/64k158j4>.

- Hápl, Martin. 1996. „Teorie geografické organizace společnosti.“ Pp. 13-34 in Martin Hápl (ed.). *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Praha: Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze.
- Hápl, Martin. 1998. *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*. Praha: Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze.
- Hápl, Martin. 2005. *Geografická organizace společnosti v České republice: Transformační procesy a jejich obecný kontext*. Praha: Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze.
- Hápl, Martin. 2007. „Regionální diferenciace současného socioekonomického vývoje v České republice.“ *Sociologický časopis* 43 (5): 889-910.
- Hápl, Martin. 2009. „Globální systém: stav, současné tendence a možné perspektivy distribuce mocenského potenciálu.“ *Geografie – Sborník ČGS* 114 (1): 1-20.
- Hána, David. 2010. *Poslanecké dotace v Česku v letech 2003-2009: Prostorová dimenze a identifikace některých podmiňujících faktorů*. Diplomová práce. Praha: Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- Hána, David, Marie Macešková. 2010. „Poslanecké dotace v kontextu implikací pro regionální rozvoj.“ *E+M Ekonomie a Management* 13 (3): 16-25.
- Harvey, David. 2004. „Retrospect on The Limits to Capital.“ *Antipode* 36 (3): 544-549, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-8330.2004.00431.x>.
- Harvey, David. 2006a. *The Limits to Capital*. London – New York: Verso.
- Harvey, David. 2006b. „Neo-liberalism as Creative Destruction.“ *Geografiska Annaler Series B Human Geography* 88 (2): 145-158, <http://dx.doi.org/10.1111/j.0435-3684.2006.00211.x>.
- Harvey, David. 2010. *A Companion to Marx's Capital*. London – New York: Verso.
- Hendl, Jan. 2006. *Přehled statistických metod zpracování dat: analýza a metaanalýza dat*. Praha: Portál.
- Johnston, Ron J. 1979. „Congressional Committees and Department Spending: The Political Influence on the Geography of Federal Expenditure in the United States.“ *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 4 (3): 373-384, <http://dx.doi.org/10.2307/622057>.
- Johnston, Ron J. 1983. „The Feedback Component of the Pork Barrel: Tests Using the Results of the 1983 General Election in Britain.“ *Environment and Planning A* 15 (12): 1691-1696, <http://dx.doi.org/10.1068/a151691>.
- Khemani, Stuti. 2000. „Political Cycles in a Developing Economy. Effect of Elections in Indian States.“ *Public Economics Working Papers* 2454 [online]. Washington: Development Research Group, The World Bank [cit. 18. 4. 2008]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/o39w7xj>.
- Korčák, Jaromír. 1973. *Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze*. Praha: Univerzita Karlova.
- Kouba, Karel. 2007. „Prostorová analýza českého stranického systému. Institucionalizace a prostorové režimy.“ *Sociologický časopis* 43 (5): 1017-1039.
- Krejdl, Aleš. 2006. „Veřejné rozpočty a rozpočtový proces v České republice.“ Pp. 93-168 in Pavel Kohout, Aleš Krejdl, Jan Pavel (eds.). *Průhledný státní rozpočet? Kudy tečou a kam prosakují naše veřejné finance* [online]. Praha: Transparency International Česká republika [cit. 16. 2. 2008]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/o57f3lm>.
- Leydesdorff, Loet, Martin Meyer. 2006. „Triple Helix Indicators of Knowledge-based Innovation Systems: Introduction to the Special Issue.“ *Research Policy* 35 (10): 1441-1449.
- Macešková, Marie. 2007. „Regionální dimenze fiskální politiky na příkladě veřejných investičních výdajů v Česku.“ *Geografie - Sborník ČGS* 112 (1): 17-33.
- Macešková, Marie. 2009. *Fiskální politika jako klíčový mechanismus regionálního rozvoje: příklad regionální dimenze sektorových a horizontálních politik ČR*. Disertační práce. Praha: Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- Marko, Milan. 2004. „DPH – pohroma i šance.“ *Obec & finance* [online] 9 (4) [cit. 16. 4. 2010]. Dostupné z: <http://denik.obce.cz/go/clanek.asp?id=6147391>.
- Marx, Karl. 2011. *Capital. Volume one. A Critique of Political Economy*. Mineola, New York: Dover Publications.
- Musgrave, Richard Abel, Peggy Brewer Musgrave. 1994. *Veřejné finance v teorii a praxi*. Praha: Management Press.
- Musil, Jiří, Jan Müller. 2008. „Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze.“ *Sociologický časopis* 44 (2): 321-348.
- Němcová, Miroslava. 2007. „Porcování medvěda, kdo ochutná a kdo si nechá zajít chuť?“ *Blog Aktuálně.cz*, 2. 10. 2007.
- Peková, Jitka. 2002. *Veřejné finance – úvod do problematiky*. Praha: ASPI Publishing.
- Pileček, Jan. 2010. „Koncept sociálního kapitálu: pokus o přehled teoretických a metodických východisek a aplikačních přístupů jeho studia.“ *Geografie - Sborník ČGS* 115 (1): 64-77.
- Pileček, Jan, Vít Jančák. 2010. „Je možné měřit sociální kapitál? Analýza územní diferenciace okresů Česka.“ *Geografie - Sborník ČGS* 115 (1): 78-95.
- Rice, Tom W. 1985. „An Examination of the Median Voter Hypothesis.“ *The Western Political Quarterly* 38 (2): 211-223, <http://dx.doi.org/10.2307/448625>.
- Samuelson, Paul, William Nordhaus. 1991. *Ekonomie*. Praha: Svoboda.
- Spurná, Pavlína. 2008. „Prostorová autokorelace – všudypřítomný jev při analýze prostorových dat?“ *Sociologický časopis* 44 (4): 767-787.
- Štašková, Barbora Š. 2008. „Porcování medvěda očima poslanců.“ *Socioweb* [online] 10 [cit. 20. 2. 2009]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/oy77k3w>.
- Sunley, Peter, Britta Klagge, Christian Berndt, Ron Martin. 2005. „Venture Capital Programmes in the UK and Germany: In What Sense Regional Policies?“ *Regional Studies* 39 (2): 255-273, <http://dx.doi.org/10.1080/0034340052000321913>.

Tabery, Erik. 2008. *Hledá se prezident. Zákulisí voleb hlavy státu*. Praha: Respekt Publishing.

Šetření autorů mezi poslanci Poslanecké sněmovny formou rozhovoru a dotazníkového šetření v roce 2009, kde byla poskytnuta záruka nezveřejnění jmen a dalších osobních údajů

Zdroje dat

Český statistický úřad. 2002. „Jmenné seznamy kandidátů ve volbách do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky konaných ve dnech 14.–15. 6. 2002.“ Z vnitřních zdrojů ČSÚ. Praha: Český statistický úřad [cit. 23. 2. 2010].

Český statistický úřad. 2006. „Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky.“ [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 8. 2. 2010]. Dostupné z: <http://www.volby.cz/pls/ps2006/ps1?xjazyk=CZ>.

Český statistický úřad. 2009a. „Demografická ročenka okresů 1999 až 2008. Metodické poznámky.“ [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 8. 2. 2010]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/ntly4mq>.

Český statistický úřad. 2009b. „Malý lexikon obcí ČR 2009.“ [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 11. 3. 2010]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/o7ye736>.

Český statistický úřad. 2009c. „Počet obyvatel v obcích.“ [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 11. 3. 2010]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/nh4esv9>.

Český statistický úřad. 2009d. „Vývoj základních demografických ukazatelů za územně správní celky ČR (1919 až 2007).“ [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 16. 2. 2010]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/qgnqvr9>.

Český statistický úřad. 2010. „Okresy České republiky v roce 2008.“ Praha: Český statistický úřad.

Ministerstvo financí. 2010. „Zákony o státním rozpočtu.“ [online]. Praha: Ministerstvo financí [cit. 15. 1. 2010]. Dostupné z: <http://tinyurl.com/ps8j86x>.

Poslanecká sněmovna. 2002-2008. „Schválené pozměňovací návrhy k tabulkové části a k číselným položkám návrhu zákona o státním rozpočtu.“ [online]. Praha: Poslanecká sněmovna [cit. 15. 1. 2010]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/sqw/text/text2.sqw?idd=60195>.

Poslanecká sněmovna. 2010. „Poslanci.“ [online]. Praha: Poslanecká sněmovna [cit. 25. 2. 2010]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/sqw/fsnem.sqw>.

David Hána absolvoval doktorské studium na Katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, kde nyní působí jako vědecký pracovník. Zabývá se mimo jiné otázkami ekonomické a politické geografie, především rolí politických zájmů v regionálním rozvoji, lokální politikou a rozvojem malých obcí. V tomto rámci dlouhodobě sleduje problematiku poslaneckých dotací a ovlivňování prostorové distribuce ministerských dotací na základě osobních zájmů celostátních politiků.

Lze jej kontaktovat na adrese: **david.hana@centrum.cz**

Marie Feřtová absolvovala doktorské studium na Katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, kde do roku 2011 působila jako vědecký pracovník ve výzkumném týmu Urbánní a regionální laboratoř. S týmem nyní spolupracuje externě. Dlouhodobě spolupracuje s European Policies Research Centre v Glasgow. Zabývá se politikou soudržnosti EU, regionální politikou, strategickým plánováním a územními aspekty veřejných financí.

Lze ji kontaktovat na adrese: **marie.fertrova@gmail.com**

poznámky

¹ Článek vznikl za podpory Grantové agentury Univerzity Karlovy v Praze v rámci projektu č. 628012 „Identifikace teritoriálních aliancí na základě studia poslaneckých a ministerských dotací v Česku v období

2003-2012“. Autoři rovněž děkují doc. RNDr. Jiřímu Blažkovi, Ph.D., prof. PhDr. Vladimíře Dvořákové, CSc. a anonymním recenzentům za cenné připomínky k pracovním verzím článku.

V zajetí Gutenbergova syndromu: Metodologické aspekty vizuálních stimulů v sociálně vědním výzkumu¹

Martin Buchtík

Caught in a Gutenberg Syndrome: Methodological Aspects of Visual Stimuli in Social Research

Abstract: Techniques using visual stimuli have existed in social research since the late 19th century. However, the methodological framework in which they are embedded remains limited in scope, especially with respect to quantitative research. In this article, the author focuses on the methodological aspects of various types of visual techniques. Subsequently, he proposes some recommendations for methodological design. After a brief historical review, the main part of the article discusses psychological projective methods, photo-elicitation techniques and the application of visual stimuli in in-depth interviewing and quantitative questionnaire surveys. Final discussion focuses on the methodological specifics of visual methods, design recommendations and the problem of validity.

Keywords: visual research, visual stimuli, methodology, projective techniques

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2015.1.13.205>

Vizuální metody jsou etablovanou součástí sociálně vědního výzkumu, a přestože je jejich využití mezi výzkumníky často jen okrajové, není pochyb o tom, že jsou v některých případech nezastupitelné a podávají unikátní výpověď nedosažitelnou standardními přístupy. Význam vizuálního výzkumu dokládá i existence řady odborných žurnálů (např. *Visual Studies*, *Visual Anthropology*), sdružení (např. *International Visual Sociology Association*, *Society for Visual Anthropology*, *Société Française d'Anthropologie Visuelle*) a učebnic [např. Thompson 2008; Banks 2008; Mitchell 2011; Harper 2012; Marion, Crowder 2013]². V českém prostředí jde pak zejména o knihy, ať již překladové [Sztompka 2007; Čeněk, Porybná 2010] nebo původní [Petráň 2011]. Veškeré tyto metody a techniky jsou postaveny na předpokladu, že vizuální data a stimuly mohou poskytnout validní vědecké poznatky [Pauwels 2010] a vizuální výstupy mohou plnit plnohodnotnou, tedy nejen ilustrativní, funkci [Meyer 1991]. Jejich zastánci poukazují na zajetí sociologie a dalších disciplín v Gutenbergově syndromu (*Gutenberg Syndrome*) [Henny 1986] a také na to, že obraz i text jsou rozdílně vnímané symbolické reprezentace, přičemž obraz je evolučně starší [Harper 2002]. Horují za širší využití vizuálních technik, ale i oni připouští, že chybí souhrn pravidel a doporučení, které by např. vycházely z jednotného „vizuálního“ paradigmatu [Pauwels 2010].

Tyto kvality vizuálních metod jsou pak často zpochybňovány a jednotlivé výzkumné přístupy jsou předmětem kritiky. Kritičtí autoři působící na poli vizuálního výzkumu zdůrazňují především v souvislosti s nástupem digitálních médií potřebu nevydělovat vizuální aspekty z komplexu reprezentací vnímaných různými smysly [Mitchell 2002]. Dalším argumentem kriticky laděných textů je obhajoba vizuálních aspektů reality jako reality výrazně bohatší, neredukovatelné na fotografii nebo jiný obraz [Emmison, Smith 2000].

Článek se zabývá analýzou vizuálních materiálů a výzkumných metod. Proto se omezuje na představení výzkumných technik využívajících statických médií, jako je kresba, komix či fotografie. Dynamická média díky svému multisenzorickému charakteru představují samostatnou skupinu metod, v nichž

vizuální složku nelze odlišit od dalších dimenzí zahrnujících např. narativitu, časovou dimenzi, zvukové vjemy atp. Přestože vývoj těchto metod od počátku probíhal ve vzájemném dialogu se statickými médii a jejich historickou perspektivu nelze úplně rozdělit, z metodologického hlediska je jejich charakter odlišný.

Historie vizuálního výzkumu

V historické perspektivě hrál ve vědě napříč obory vizuální materiál podstatnou roli zejména v podobě ilustrací a modelů, které umožnily lépe konceptuálně uchopit zkoumané problémy [Dvořák 2009]. Historii vizuálního výzkumu pak lze sledovat k době vynálezu fotografie (1839) či kinematografu (1895). V roce 1898 například Alfred Cort Haddon na své kolegy apeloval, že na terénní výzkum „(j)e skutečně nutné vzít si s sebou kinematograf nebo biograf nebo jak se tomu vlastně říká. Je to neodmyslitelná součást antropologického aparátu.“ [Soukup 2010: 10] Mezi první klasické studie je pak možné zařadit knihu Smithe a Thompsona [1877] *Street Life in London*, která je sondou do londýnského života druhé poloviny 19. století. Významné bylo také využití fotografie ve výzkumu Thomase Henry Huxleye v 60. letech 19. století. Huxley morfologicky srovnával etnika Britského impéria. Chtěl tak rozpracovat v té době poměrně rozšířenou ideu, že některé společnosti jsou blíže své původní primitivní podobě než jiné, „civilizované“ [Banks 2008]. Podobně se pokusil viktoriánský polyhistor Francis Galton vystavět pseudo-vědeckou koncepci „obrazové statistiky“ pro vytvoření průměrného obrazu zločinců, židů či armádních důstojníků [srv. Dvořák 2009: 95]. V době ustavování přísnější sociálně vědní metodologie a příklonu k pozitivismu (zejména od 30. let dále) se vizuální techniky využívaly jen velmi okrajově, snad kromě antropologie. Nejznámějším dílem této doby je pak studie z terénního výzkumu na Bali, kterou provedli Gregory Bateson a Margaret Meadová [1942].

K rozvoji a institucionálnímu ustanovení vizuálních technik výzkumu tak dochází až na přelomu 50. a 60. let minulého století [Heisley, Levy 1991]. Fotografie či film jsou v této době

samozejmě samy o sobě předmětem analýzy (např. domácí fotografie, filmy, atp.) a mají všeobecně uznávanou dokumentační hodnotu, která je zpravidla ve větší či menší míře doplněna textovou výpovědí [Stanczak 2007]. Pierre Bourdieu [1990] pak se svými spolupracovníky v šedesátých letech analyzuje sociální roli fotografie jako statusové záležitosti. Rozvíjí se také obor mediálních studií, který se zkoumání jak obrazových, tak multisenzorických médií věnuje ve výrazně širším kontextu.

Vedle analýzy vizuálních stimulů, které vznikly v průběhu samotného výzkumu či před ním (*Pre-existing Visual Artifacts*), se také rozvíjí různorodé využití vizuálních stimulů, které jsou součástí výzkumných instrumentů (*Researcher Instigated Visuals*), ať již v kvantitativním nebo kvalitativním výzkumu [Thompson 2008; Pauwels 2010]. Vizuální stimuly zde slouží především jako součást projektivních a fotoelicitacních technik, ale také jako substitut za textový či verbální stimul v klasickém dotazníkovém šetření. O syntetizující přehled všech těchto přístupů se pokusil Luc Pauwels [2010]. Ten typologizuje vizuální techniky na základě tří hlavních kritérií, které popisuje v rámci detailnějších kategorií:

(1.) Charakter media (fotografie, video...), zachycovaný obsah (zda jde o předměty, konkrétní chování, rituály...) a zda jde o sekundárně využívaný materiál nebo je připraven přímo pro konkrétní studii.

(2.) Design stimulu, což zahrnuje metodologické otázky (cílová populace, stupeň angažovanosti respondenta, etika výzkumu a cíle výzkumu (teoretické pozadí, analytický rámec, zda je cílem deskripce nebo explorační...).

(3.) Formát výstupu a podoba prezentace, role stimulu v něm a to, zda je vizuální výstup hlavním nebo vedlejším produktem výzkumu.

V posledních patnácti letech se pak v souvislosti s masovým rozvojem digitálních technologií a internetu stává obraz klíčovou součástí multisenzorického způsobu přijímání a předávání informací a komunikace, který je díky relativně nízkým nákladům přístupný širokému segmentu společnosti. Obraz je také hojně využíván v komerčním kvantitativním výzkumu, zejména ve spojení s rozvojem metod dotazování využívajících počítače a tablety. Objevují se nové oblasti sociálního výzkumu jako například digitální etnografie [Dicks et al. 2005; Underberg, Zorn 2013] nebo využití vizuálních stimulů jako součástí gamifikačních³ strategií ve výzkumu [Malinoff, Puleston 2011]. Vizuální metody jsou v současnosti využívány v široké paletě výzkumných témat, jako jsou sociální stratifikace, rodina, komunity, identita, kultura, škola, mládež, migrace, traumata, deviace, gender, globalizace, aktivismus, urbánní procesy, pohřební rituály, aj. [Harper 1991; Sztompka 2007; Pauwels 2010; Stanczak 2007].

Využití vizuálních stimulů

Projektivní techniky využívající vizuální stimul

Využití fotografií, videa a jiných vizuálních materiálů jako součástí dotazníku či hloubkových rozhovorů se systematicky objevuje zejména v psychologii v souvislosti s rozvojem projektivních technik. Ty je možné rozdělit podle míry projekce

od extrémní abstrakce (Rorschachův test), přes abstrakci částečnou (*Thematic Apperception Test*) a obecné reprezentace (náčrt, skicy, perokresby), až po nejnižší úroveň abstrakce (fotografie nebo známé okolnosti) [Collier, Collier 1986]. Nebo podle úlohy, kterou respondent plní – asociční (propojení tématu výzkumu se slovy, obrázky nebo myšlenkami), konstrukční (otázky, které se ptají na pocity, názory, chování jiných lidí, například formou vyplňování komiksových bublin), pořadí volby (např. seřazení výhod produktu) a expresivní (role-playing, vyprávění, kreslení nebo jiné kreativní aktivity) [Hofstede et al. 2007; Levin-Rozalis 2006].

Projektivní techniky byly zpočátku v překvapivě velké míře adaptovány do sociologických výzkumů [Rose 1949; Donoghue 2000]. Klasické období končí rokem 1957 vydáním velmi vlivné kritické knihy *The hidden persuaders* [Packard 1957], kdy ustupují do pozadí. Hlavní pochybnosti o využití projektivních technik ostatně dodnes nebyly uspokojivě vyřešeny, jak můžeme vidět z článku [Lilienfeld, Wood, Garb 2000] a jeho kritiky [Hibbard 2003]. Předmětem kritiky je v zásadě validita informací získaných pomocí projektivních technik. Uvedme alespoň nejčastější z nich: Projektivní techniky nepřispívají k poznání, vše, co zjišťují, již pečlivě mapují existující a méně komplikované psychometrické metody. Výsledky se navíc často od důvěryhodných a zavedených testů liší. Výzkumníci dosahují nízké retestové reliability a také reliability mezi kodéry, přičemž jen malý rozdíl v zadání může mít vliv. Stimuly jsou kulturně podmíněné, v USA např. nefungují pro minority. Interpretace také souvisí s rozsahem výpovědi, ale ta je spíše než diagnózou podmíněna (verbální) inteligencí [Packard 1957; Kay 1959; Murstein 1965; Lilienfeld, Wood, Garb 2000; Šípek 2000].

Rorschachův Inkblok test

Vizuální stimul zaujímá klíčovou roli především ve dvou klasických technikách, které mají původ právě v oblasti klinické psychologie. Jsou jimi Rorschachův Inkblok Test (dále též RoR) a *Thematic Apperception Test* (TAT). První z nich publikoval Herman Rorschach v roce 1921. Jelikož však o rok později zemřel, o další rozvoj v psychoanalytické oblasti dodnes velmi intenzivně používané techniky se postarali další badatelé; na toto téma bylo napsáno více než 9 000 článků [Grove et al. 2002]. Test je založený na schopnosti člověka dávat díky fantazii konkrétní podobu abstraktním, neurčitým prvkům a vychází z Jungových slovních asociací. V tomto krátkém shrnutí se soustředím výhradně na základní metodologické aspekty dotazování a vyhodnocování. Vycházím přitom z textu Jiřího Šípky [2000], který podává ucelený a srozumitelný přehled celého výzkumného procesu. Test samotný tvoří deset karet s obrázky připomínajícími inkoustové skvrny o rozměru 24 x 18 cm, z nichž šest je černobílých a v podstatě všechny jsou symetrické podle vodorovné osy. Respondentovi (či spíše pacientovi) výzkumník (terapeut) postupně předkládá karty s jednoduchou instrukcí: „*Tak, čemu se to podobá, co by to mohlo být?*“ [Šípek 2000: 29] a zaznamenává jeho reakce, asociace, dobu odpovědi. Následně se doptá na jednotlivé odpovědi se zaměřením na aspekty, které vedly zkoumanou osobu k interpretaci. Standardizovaný protokol je následně vyhodnocen s pomocí kódovacího manuálu (využívají se standardní zkratky). Vyhodnocení dále přiblížím, protože komplexně popisuje

kategorie, které je možné sledovat při hodnocení vizuálních stimulů obecně.

Prvním z kritérií je způsob apercepce, tedy zda proband při interpretaci vychází z celku, z detailu (který je dále rozlišen podle toho, jak často je zmiňován, a podle jeho velikosti), anebo z prázdných míst. Druhou dimenzí hodnocení je to, jestli je při interpretaci výchozím bodem tvar nebo barva skvrny, případně jejich kombinace. Třetím aspektem je vlastní obsah, tedy zda respondent ve skvrně vidí zvíře nebo jeho části, lidské postavy nebo jejich části, anatomické a sexuální interpretace, rostliny, objekty atp. Čtvrtým kritériem je obvyklost, přičemž za originální se považují takové interpretace, které se vyskytují méně často než v jednom ze sta protokolů. Dále se bere v potaz celkový počet interpretací, čistá doba trvání experimentu, průměrnost tvarových interpretací, podíl interpretací lidských postav a zvířat, podíl běžných a originálních interpretací, způsob uchopení tabule, nebo to, zda interpretace, pokud jich je u jedné tabule více, postupují od celků k detailům.⁵ Poslední zaznamenávanou kategorií jsou tzv. zvláštní fenomény, například komentáře k celému testu, metakomentáře k jednotlivým tabulím (například: „To jsou pěkné obrázky“), míra odstupu od interpretace [Šípek 2000].

Test, respektive způsoby jeho hodnocení, jsou však také dlouhodobě napadány. Mezi nejčastěji kritizované aspekty patří nedostatek průkaznosti validity testu, nízká reliabilita opakovaného testu, nízká shoda kodérů, individuální rozdíly výsledku testu při testování neklinických osob, absence prediktivní validity, nedostupnost dat pro opětovnou analýzu a neprůkaznost mezi výsledky testu a inteligencí či kreativitou [Zubin 1954; Grove et al. 2002].

Tematický apercepční test

Tematický apercepční test byl vyvinut ve třicátých letech primárně pro účely diagnostiky osobností. Dnes využívaný manuál byl sestaven během druhé světové války Christianou Morganovou a Henrym Murrayem [Aronow, Weiss, Reznikoff 2001].⁶ Stejně jako u Rorschachova testu jde o interpretaci vizuálních stimulů, v TAT jsou ovšem stimuly méně abstraktní, i když stále interpretačně a významově bohaté a nejednoznačné. Reakce je zde založena na naraci spíše než na jednodušší asociaci, jak je tomu u RoR. Celý testový materiál zahrnuje celkem 31 černobílých tabulí, k testu pak výzkumník vybírá jen některé z nich (doporučené jsou sady pro muže/ženy, dospělé/děti). Část tabulí obsahuje výjevy relativně běžných situací, druhá část je méně strukturovaná, spíše neobvyklá. Pro všechny ovšem platí, že ukazují nějakou neukončenou situaci a nereferejí k nějakému kulturně zakořeněnému vyprávění nebo asociaci. Úkolem respondenta je vymyslet pro každou kartu příběh. Podle Murraye [1965: 428] mají takové příběhy zpravidla více než 200 slov. Analýza získaného materiálu je pak podobná kvalitativní obsahové analýze nebo analýze hloubkových rozhovorů, nemá však univerzálně ustavený postup.

Výzkumníci zdůrazňují důležitost kontextu, ve kterém je rozhovor prováděn [Šípek 2000]. Testování by mělo probíhat v prostorách, kde se testovaný proband cítí příjemně, a stejně tak by měl vystupovat výzkumník [Murstein 1965]. Výzkumník do výpovědi respondenta nezasahuje kromě zadání a případného směřování respondenta zpět k vyprávění příběhů. Zadání zní zhruba takto: „Toto je test představi-

vosti, jedné z forem inteligence. Budu vám ukazovat několik obrázků, vždy po jednom, a vašim úkolem bude vymyslet co možná nejdramatičtější příběh ke každému z nich. Řeknete mi, co vedlo k události zachycené na obrázku, popíšete, co se děje v daný moment, co jednotlivé postavy cítí a co si myslí, a pak řeknete, jak vše skončí. Vyprávějte příběh, jak vás právě napadne. Rozumíte mi? Jelikož máte na deset obrázků padesát minut, můžete se věnovat jednomu obrázku zhruba pět minut. Tady je první obrázek.“ [Murray 1971: 5-6; citováno dle Danková 2010: 18] Zadání skrývá zkoumanému pravou podstatu testování. V porovnání s RoR je zadání komplexnější, ale také záměrně zkresluje účel výzkumu, zatímco RoR nijak účel testu nespecifikuje. Analýza pak využívá standardizovaných interpretačních metodik, které kladou důraz na rozdílné perspektivy: ústřední kategorií tak může být hlavní hrdina příběhu, vztahy postav, sémantické kategorie, motivace, obranné mechanismy atp. Skrze obsahovou analýzu je pak příběh zařazován do rozsáhlé struktury témat a kategorií. Vedle obsahu je sledována také forma příběhů, jejich podoba napříč kartami, předjímání závěru, logika, použitý jazyk, míra abstrakce, komplexnost emocí, chování během odpovídání atp. [Murstein 1965]. Ve srovnání s přísně strukturovaným kódováním RoR je interpretace rozsáhlejší a méně jednoznačná a více v rukou samotného výzkumníka. Společný však mají i jakýsi podvojný způsob interpretace: z jedné strany skrze velmi sevěřené a striktní manuály, na straně druhé individuální interpretaci výzkumníka. Zajímavým společným jmenovatelem obou technik je také jejich proměňující se interpretační rámec. Zatímco při vývoji metody měl výzkumník k dispozici pouze své vlastní poznatky, testy a specifikace, v dnešní době výzkumníci vycházejí z obrovského množství mnoha milionů již realizovaných diagnostik a výzkumů, ale zároveň kladou důraz na vlastní zkušenost a porozumění technice. Vizuální materiály také nejsou dostupné běžné veřejnosti (je možné je dohledat na internetu, ale většina stránek, které techniky popisují do detailů, nedávají tento materiál k dispozici), jsou určitou podobou cechovního tajemství. Z metodologického hlediska stojí za pozornost také zdůrazňování některých specifických prakticko-metodologických aspektů výzkumu (kde by se měl výzkum odehrávat, specifická velikost tabulí, zkratky pro jednotlivé jevy, atp.), které například v sociologickém výzkumu zmíněny nebývají.

Využití fotografií v hloubkových rozhovorech

Nejčastěji používaná je metoda hloubkových rozhovorů s použitím doprovodných fotografií, nejčastěji označovaná jako fotografií podporované rozhovory (ekvivalent anglického *photo elicitation technique* nebo *photo interview*).⁸ Přestože má tato technika řadu různých podob, v podstatě jde vždy o to, že respondentům či komunikačním partnerům výzkumník předkládá fotografie a rozhovor se soustředí na jejich interpretaci anebo asociace, které vyvolávají. Tato technika se nejprve uplatnila v psychiatrii, antropologii a následně také v sociologii [Heisley, Levy 1991]. První klasickou studií, ve které byla tato technika uplatněna, byl výzkum Franze Boase na Trobriandských ostrovech. Boas svým informátorům ukazoval fotografie, aby získal informace o specifických rituálech [Hurworth 2003; Soukup 2004]. Obecně je za otce fotografií podporovaných rozhovorů označován John Colliere, který techniku metodologicky uchopil a popsal. K nápadu na její

Box 1: Případová studie: *Photographic test for attitude measurement (PHOTAM)*

Výzkum [Gates 1976] proběhl v 70. letech v Mexiku, jeho cílem bylo měřit postoje rolníků k inovacím v zemědělství (konkrétně šlo o státem dotované zavlažování) a je příkladnou ukázkou aplikace klinických metod v sociálně vědním (antropologickém) výzkumu. K alternativní technice měření autoři přistoupili z několika důvodů: část zemědělců měla problémy se písemně vyjadřovat, celkově nebyli zvyklí na systém škál, ten pro ně byl zcela nepřehledný. Použití běžných metod tak vedlo k výrazné nekonzistenci verbálních výpovědí a následného jednání, což byl mimo jiné důsledek zjednodušení postojových kategorií v klasických bateriích stimulů. Podle autorů jsou škály vhodnější pro měření krátkodobých neukotvených postojů, naopak PHOTAM nutí respondenty zasadit problém do širšího kontextu, postihuje jeho multidimenzionalitu, latentní postoje, ale také jejich neurčitost.

Svou povahou má tato projektivní technika blízko k TAT nebo RoR, nicméně na rozdíl od nich jsou vizuální stimuly pokud možno co nejkonkrétnější a bylo možné je více standardizovat. Materiál tvoří 21 fotografií mexických rolníků v jednoznačně rozpoznatelných, realistických každodenních situacích, které vznikly na základě teoretické diskuse a po výběru postojů kritických pro pochopení daného problému (např. postojů k tradičnímu a modernímu zemědělství, autoritě, materiálním potřebám, volnému času, atp.). Fotografie jsou v náhodném pořadí předkládány respondentům přibližně s tímto zadáním: „Podívejte se na každý obrázek a řekněte mi smyšlený příběh o tom, co na něm vidíte, kdo jsou lidé na obrázku, co dělají, o čem přemýšlejí nebo hovoří a co se stane potom.“ [Gates 1976: 644] Vznikla tak sada informačně bohatých výpovědí (nutno říct, že udělali 68 takových rozhovorů), která je následně prostřednictvím poměrně podrobného kódovacího postupu⁷ transformována do klasické datové matice. Strukturální validita byla testována faktorovou analýzou (pro konzistenci výpovědí k fotografiím) a dvojitým kódováním. Pro analýzu výzkumníci dále využívali jak kvantitativní analýzu, tak kvalitativní přepisy.

Autorka konstatuje, že fotografie umožnily překonat bariéru mezi respondentem a výzkumníky, samu bohatost výpovědí považuje za známku úspěšné volby stimulů, se kterými se rolníci dokázali ztotožnit. Design výzkumu staví respondenty do role odborníků, což mělo dopad na doplnění kategorií postojů při výzkumu. Připouští také, že vzhledem k náročnosti je metoda vhodná jen pro detailní studie a výrazně závisí na schopnostech výzkumníka.

použití přišel spíše náhodou při výzkumu problematiky adaptace v cizím etniku realizovaném v Kanadě v roce 1955 [Colliere 1957]. Nemohl se se svými spolupracovníky shodnout na tom, jak popsat kategorie kvality bydlení a po diskusi nakonec zvolili fotografické stimuly [Harper 2002]. Metodu pak dále rozvíjel a dlouhodobě se jí věnoval i ve své další výzkumnické práci [Colliere 1967; Colliere, Colliere 1986]. Od té doby byla s využitím této techniky realizována celá řada studií v různých oblastech, jako jsou například etnicita, tradice [Banks 2008], dětské hry, gender, mládež [Thompson 2008], komunita, sousedské vztahy [Van Auken, Frisvoll, Stewart 2010], klinický a gerontologický výzkum [Hurworth 2003], sociální změna, urbánní procesy [Pauwels 2010]. Pro podrobný přehled viz [Harper 2002].

Vedle klasického využití fotografií předem připravených výzkumným týmem (ať již pořízených přímo pro účely výzkumu nebo, řekněme, sekundární využití existujících materiálů) mohou snímky dodávat respondenti (opět může jít o materiál pořízený přímo pro výzkum nebo například archivní rodinné fotografie). V literatuře se standardně objevuje výraz *auto-driving*, protože rozhovor je řízený („*driven*“) respondentem [Heisley, Levy 1991]. Termíny *foto novela* a *foto esej* jsou používány pro výzkum, ve kterém informátoři po nějakou určitou dobu fotograficky dokumentují nějaké aspekty jejich života nebo každodennost obecně. Pokud je cílem akční (tedy angažovaný, aktivizační) výzkum, pak hovoříme o *photovoice* [Hurworth 2003]. Poslední specifickou variantou je písemné komentování snímků respondenty (*photofeedback*) [Harper 2002], tedy to, co dnes důvěrně známe z prostředí sociálních sítí. Z metodologického a praktického hlediska se autoři bez ohledu na konkrétní přístup shodují na specifikách takových rozhovorů oproti klasickým hloubkovým rozhovorům.

Nezávisle na konkrétním designu výzkumu autoři zmiňují řadu jeho výhod. Vychází v zásadě ze základního zjištění, že kombinace vizuálních a verbálních stimulů zvyšuje zajímavost rozhovoru pro respondenta, rozhovory jsou delší a informačně bohatší a vykazují vyšší reliabilitu. Získaná data jsou tak založena na hlubší reflexi, obsahují detailnější informace, respondenti si lépe vzpomínají na události a zkušenosti z minulosti. To však není samo o sobě samozřejmé. Aby snímky podpořily hloubku a reflexi rozhovoru, je třeba vybírat takové, které sice ukazují známé a blízké situace, ale v novém úhlu pohledu, který pomůže během rozhovoru vystoupit ze zaběhnutých schémat a rámců. Například při výzkumu zemědělců Douglas Harper [2002] použil pro záběry krajiny letecké snímky nebo při výzkumu dělníků detailní záběry na pracovní nástroje a proces výroby. Díky odlišnému charakteru stimulu se v rozhovorech objevují nové perspektivy a vysvětlení, výzkumník dokáže podchytit podvědomé nebo zamlčené způsoby uvažování a v případě akčního výzkumu má příprava snímků respondentem aktivizační potenciál pro jeho další angažování se v tématu nad rámec výzkumu [Hurworth 2003; Clark-Ibáñez 2004; Van Auken, Frisvoll, Stewart 2008]. Snímky samotné fungují jako mediátor mezi respondentem a tazatelem. Pozornost se zaměřuje na vizuální stimul, snižuje tak nepřímo desirabilitu [Banks 2008] a také redukuje případnou kulturní, sociální či vzdělanostní nerovnost mezi výzkumníkem a respondentem. Obraz je univerzálnějším komunikačním prostředkem, zatímco otázky sociologů nemusí být běžné populaci srozumitelné [Harper 2002]. Odpovědi respondentů přicházejí bez váhání, snímek lépe fixuje téma hovoru, respondenti tak dělají méně odboček od tématu. Z hlediska výzkumníka tato technika realizace sběru dat pomáhá snížit špatnou interpretaci dat a podporuje spolupráci mezi výzkumníky jak v přípravné, tak analytické fázi výzkumu [Harper 2002].

Metoda má samozřejmě také nevýhody a omezení. Často je diskutována problematika validity instrumentu, zejména proto, že vizuální stimul obecně nabízí širší možnosti výkladu jednotlivými aktéry. Pokud snímky vybírá respondent, nemusí odpovídat záměru výzkumu [Thompson 2008]. Na straně druhé, pokud snímky připravuje výzkumník, může se stát, že pro respondenta nebudou relevantní [Banks 2008]. Výzkumník má mimo jiné tendenci vybírat takové záběry, které jej esteticky zaujmou nebo jsou nějakým způsobem jedinečné [Thompson 2008]. Příprava, množství materiálů a tím i analytických dat se mezi respondenty rozhovor od rozhovoru výrazně liší [Van Auken, Frisvoll, Stewart 2010]. Validita také může být ohrožena specifickým samovýběrem, který může nestandardní metoda způsobit, přestože ti aktéři, kteří se do výzkumu zapojí, ji pak zpravidla hodnotí kladně. Například pokud jde o výzkum různých typů aktérů, lidé vystupující za "instituci" fotografie častěji odmítají [Van Auken, Frisvoll, Stewart 2010].

Důležitou roli ve výzkumech tohoto typu také má diskuse etických aspektů sběru dat. Nad rámec standardů musí výzkumník v tomto typu designu zohlednit původ fotografií a případná autorská práva. Původ fotografií s sebou nese otázku narušení soukromí (a to nejen u snímků zobrazujících osoby, ale také například specifická prostředí) a anonymizace. Pokud jde o materiál připravovaný respondentem, je zde problém jeho přílišného zatížení, ale také to, jak s pořízenými snímky nakládat. Pro publikační a archivační fázi výzkumu je pak třeba zvážit formu uchování snímků a jejich případné využití například jako ilustrací v publikacích atp. [Clark 2013; Epstein et. al 2006; Clark-Ibañez 2004].

Vizuální stimuly v dotazníkových šetřeních

Kromě spíše kvalitativních výzkumných strategií mají vizuální stimuly své místo i v kvantitativních dotazníkových šetřeních, kde se používají v několika podobách: jako gamifikační nebo designový prvek, stimul pro otevřené otázky, výzkumy vizuálních preferencí, varianta likertovy škály a v dalších specifických podobách. Nejčastěji slouží vizuální prvky jako ilustrace, pro zvýšení estetické atraktivity výzkumu nebo plní významnou roli v gamifikaci dotazníkových šetření, samozřejmě především těch, využívajících počítač (CAPI, CASI, CAWI) [Puleston, Sleep 2011; Puleston 2011]. Nutno dodat, že atraktivita, zábavnost a tím i komplexnost a úplnost získaných dat je při takovém využití (nejen) vizuálních prvků prokazatelně vyšší než v klasických výzkumech [Koenig-Lewis, Marquet, Palmer 2013; Malinoff, Puleston 2011].

Likertova škála

Mnoho vizuálních podob má také likertova škála. Vizuální stimul v podobě fotografií [Malinoff, Puleston 2011] a kreseb tváří [Reynolds-Keefe, Johnson 2011], emotikonů [Reynolds-Keefe et al. 2009], komiksových [McKenna, Kear 1990] a kreslených postaviček [Muris et al. 2003] nahrazuje verbální škálu. Vizuální varianty jsou využívány ve výzkumech žáků nebo předškolních dětí, v klinické oblasti nebo pro evaluaci obecně. Využití je stejné jako u klasické likertovy škály. Specifická metodologická témata, kterými se výzkumníci zabývají (a je třeba poznamenat, že většinou se jimi nezabývají), jsou testování oproti standardní verbální škále, reliabilita a to, jak volba konkrétní sady stimulů ovlivní odpověď respondenta

(například zda se liší volba, když ukazujeme obrázky mužů nebo žen, dětí nebo jiných etnik). Srovnání s klasickou likertovou škálou probíhá standardně náhodným rozdělením výběrové populace. Výsledky ukazují velmi vysokou shodu, pouze Bernie Malinoff a Jon Puleston reportují nárůst pozitivních odpovědí, argumentují však tím, že výsledek může být dán volbou „klaunovských“ výrazů foceného a dodávají: „Je možné říci, že výrazy tváří poskytují stabilnější odpovědi, které jsou méně ovlivněny relativními faktory“ [Malinoff, Puleston 2011: 55] Autoři tzv. *Koala fear questionnaire*⁹ neshledali při zkoumání školní populace žádné rozdíly mezi klasickou a obrázkovou podobou likertovy škály, po testování dochází k závěru, že obrázková varianta má využití i ve výzkumu předškolních dětí [Muris et al. 2003]. Byla též prokázána vysoká retestová reliabilita různých stimulů (v tomto případě nahrazení čtyřbodové likertovy škály symboly ANO-ano-ne-NE, sadou emotikonů a stylizovaných kreseb sluníčka, které se usmívá nebo mračí a je za mraky [Reynolds-Keefe et al. 2009]), i když na malém výběrovém souboru. Autoři také poukazují na to, že emotivní výraz je kulturní konstrukt, a je tedy nezbytné zabývat se kulturním zkrácením. Jako hypotézu podpořenou daty autoři dále navrhuji testovat fakt, že se respondenti u vizuálních stimulů oproti klasické škále odklánějí od středových odpovědí, zvláště pokud dotazník nabízí méně reálné, přehnané výrazy [Reynolds-Keefe, Johnson 2011]. Testování škály sestavené ze snímků obličejů také zvýšilo zábavnost dotazování (v tomto konkrétním výzkumu se zvýšilo nejvyšší hodnocení z 26 % při použití klasické likertovy škály na 56 %) [Malinoff, Puleston 2011]. Problémem však mohou být autorská práva k vizuálním materiálům [McKenna, Kear 1990; Kear et al. 2000].

Komiksy a fotografie

Obrázky, komiksy a fotografie jsou obdobně jako v hloubkových rozhovorech používány jako stimul pro získání informačně bohatších odpovědí na otevřené otázky. Často mají projektivní charakter, respondent doplňuje pokračování příběhu, výrok postavy do komiksové bubliny nebo komentuje zobrazenou situaci či příběh [Donoghue 2000; Hofstede et al. 2007]. Metodologické aspekty využití této techniky sledují stejnou argumentační linii, jakou jsem představil pro fotografie podporované rozhovory. Výzkum vizuálních preferencí je metoda využívaná především v oblasti urbanistického plánování. Respondentům jsou předloženy snímky různých variant řešení úprav veřejného prostoru nebo forem bydlení a respondenti vybírají ty, které jsou podle jejich názoru pro konkrétní lokalitu nejvhodnější [Hands, Brown 2002; Ewing 2001]. Kritici upozorňují na to, že snímky zpravidla nejsou stejné kvality, nezachycují zkoumaný prvek (přechod pro chodce, průchod, zídka) ve stejném úhlu a ve srovnatelném kontextu, je třeba vybrat ekonomicky dostupná řešení, atp. Stejně jako v doplňování bublin a komiksů také u výzkumu vizuálních preferencí nejsou nijak detailně diskutována specifika designu nebo validita techniky.

Archetypální koláže a implicitní prostory

Ač jde pravděpodobně o nejvíce ambiciózní segment vizuálních technik, není v literatuře prakticky vůbec relevantně popsán. Vývoj těchto metod je totiž prakticky bez výjimek věcí komerční sféry a využívá se ve výzkumu trhu. Firmy nezveřejňují detailnější informace o designu a testování tohoto typu

Box 2: Případová studie: Do jaké míry se pacienti chtějí podílet na rozhodování o své léčbě

Výzkum [Henderson, Shum, Chien 2006] se zabývá tím, jakou měrou by se měl pacient podílet na rozhodování o chirurgickém zákroku, respektive nakolik má mít hlavní slovo lékař. Protože však většina standardních způsobů měření preferencí pacienta je kognitivně a časově náročná (vyžaduje celou baterii stimulů), autoři studie vyvinuli sadu pěti obrázků, které tvoří škálu od „rozhodnutí přijímá jen lékař“, po „rozhodnutí přijímá pacient“.

Obrázky kreslil profesionál, který vycházel z odborné literatury. Obrázky zdůrazňují řeč těla a jsou doplněny prázdnou komiksovou bublinou u obou aktérů. Velikost bubliny podtrhává poměr participace lékaře a pacienta na rozhodování. Autoři zdůrazňují, že obrázky jsou propracované, na jednom z obrázků vidíme, že lékař sedí ve větším křesle, mezi ním a pacientem je poměrně velký stůl, na druhou stranu je z obrázku patrné, že lékař mluví přímo k pacientovi, je v aktivním pohybu, má před sebou dokumenty, atp. Série neaspiruje na symetrický design, snaží se spíše znázornit situace tak, jak v lékařské praxi probíhají.

Validita setu vizuální stimulů byla testována především proti desetipoložkové baterii otázek. Vzájemně vykazují poměrně vysokou korelaci. Testování proběhlo na třech různých scénářích podle závažnosti chirurgického zákroku a také ve dvou etnikách. Zjištěné výsledky jsou také v souladu s hypotézami formulovanými na základě zjištění předchozích obdobných studií (formulované hypotézy se týkaly věku, pohlaví, vzdělání a předchozí zkušenosti). Omezení testování autoři vidí v tom, že není možné potvrdit retestovou reliabilitu (protože se postoj pacienta na míru jeho participace může velmi pravděpodobně v průběhu doby měnit), testován byl navíc také názor na zákrok jako celek, nikoliv dílčí části léčebného procesu.

Výběr jednoho z pěti obrázků může nahradit celou baterii otázek.

stimulů. Souhrnně lze říct, že jde o soubory vizuálních stimulů (tedy sady karet), které tvoří sadu koláží plnicích úlohu vícerozměrných emocionálních nebo hodnotových stimulů [Harbilas 2005]. Autoři se odkazují především na aplikovanou psychologii [zejména Heylen, Dawson, Sampson 1995; Mark, Pearson, Pearson 2001]. Jsou využívány výhradně v oblasti výzkumu trhu, převážně ve výzkumu značek a při segmentaci uživatelů. Ať již jde o NeedScope (TNS), Censydiam (Ipsos) nebo SimpSense (Simply5 a g82), všechny nástroje mají společné to, že neexistuje veřejně dostupný metodologický popis, kromě materiálů sloužících pro marketingové účely. Nelze o nich tedy říci, jak a zda vůbec byly nějakým způsobem testovány a validizovány. Přesto jsou v oblasti marketingu velmi často využívány. Popíšme alespoň jejich fungování.

Základem techniky je sada koláží, z nichž každá vyjadřuje určitý archetyp. Respondent je vždy vyzván, aby vybral tu koláž, která nejvíce vystihuje jeho samotného, jeho aspirace, charakter značky, atp. V kvalitativním výzkumu slouží volba koláže mj. pro ukotvení rozhovoru, v kvantitativním pak například následuje hodnocení archetypů z hlediska jejich vlastností. Výzkumníci se tak neptají třeba přímo na vlastnost Pribiňáčku, ale jako můstek mezi produkt a implicitní hodnoty postaví koláže. Ty vytváří určitý archetypální prostor (jehož základem jsou například osy extroverze-introverze a já-my), vektory četností výběru koláží pak určí postavení produktu v rámci tohoto prostoru. Designy jednotlivých řešení se od sebe odlišují: NeedScope používá koláže fotografií (v mužské a ženské variantě, různé pro různé regiony), SimpSense koláže různých fotografií, které se k archetypu váží, Censydiam více abstraktní koláže. Všechna řešení pracují s podkladovými barvami.

Shrnutí zjištění

V předchozím textu jsem se orientoval především na specifické aspekty metodologií a technik využívajících vizuální stimuly. V této části sumarizuji zjištění tak, aby je bylo možné využít jako východiska pro výzkumnou praxi v této oblasti. Nejprve

shrnu obecná specifika, následně se budu zabývat doporučeními pro design instrumentu, problémy a postupy při ověřování validity. Poslední oddíl se pak věnuje zjištění, která se zdají být důležitá pro tuto oblast bádání, ale nebyla dosud specificky testována.

Specifika vizuálních technik

Vizuální stimul může plnit jak ilustrační funkci, tak funkci svébytné součásti výzkumného instrumentu. Nicméně neexistence souhrnu pravidel a doporučení pro využití vizuálních stimulů ve výzkumu (jakkoliv jsem si vědom, že nemohou být vzhledem k heterogenitě tohoto využití univerzálně platná) vede k větší roztříštěnosti pole a k tomu, že výzkumníci vyvíjejí techniky jako zrcadla „verbálních“ technik, nikoliv jako samostatné plnohodnotné nástroje výzkumu vycházející např. z jednotného „vizuálního“ paradigmatu (výjimkou je je využití v klinické psychologii, primárně RoR a TAT). Pro interpretaci tak většinou vizuální techniky nenabízí svébytnou výpovědní hodnotu. Jejich využití je však důležité mimo jiné i kvůli tomu, že klasicky používaný systém škál a dotazníkových otázek je v některých populacích netriviální kompetencí, i když ji v našem sociokulturním prostředí považujeme za samozřejmou.

Ve srovnání s verbálními stimuly vizuální výzkum prakticky vždy vyžaduje nějakou míru projekce. Nicméně i velmi abstraktnímu stimulu dokážeme díky našim kompetencím dávat konkrétní podobu skrze asociace či interpretace (zpravidla v podobě narace). Techniky využívající vizuálních materiálů jsou také vnímány jako atraktivnější a zábavnější, což vede k vyšší úplnosti odpovědí a bohatším datům, rozhovor je delší, vykazuje vyšší reliabilitu a hlubší reflexi. To umožní lépe zvýraznit vícerozměrnost problému, širší kontext, latentní postoje, ale i nevyhraněnost respondenta, a proto vizuální materiál lépe měří dlouhodobě ukotvené postoje. V neposlední řadě také vizuální stimul překonává bariéry mezi respondentem a výzkumníkem (resp. tazatelem), staví respondenta více do role odborníka, slouží jako mediátor komunikace. Přesunutí pozornosti na tento mediátor nepřímo snižuje desirabilitu

a fixuje téma, takže se v průběhu rozhovorů respondenti méně odklání od tématu.

Design vizuálních instrumentů

Pro tento typ technik je při analýze dat běžně explicitně přiznán důraz na kombinaci analýzy skrze standardizované manuály a postupy s vlastní zkušeností a porozuměním výzkumníka. Materiály a manuály jsou ovšem poměrně často nedostupné veřejnosti. Verbální podnět k hodnocení vizuálního materiálu by měl být přesně metodologicky ukotvený, a tedy standardizovaný. Samotné znění zadání mezi jednotlivými technikami výrazně variuje: může být specifické, obecné, ale i vysloveně lživé (tedy záměrně zakrývající smysl výzkumu). Zejména při volbě lživého zadání je třeba zvážit etické konsekvence. S ohledem na možnost replikace a standardizaci při praktickém použití je třeba jasně popsat způsob, jakým byly stimuly sestaveny a jak je používat. Dokumentace by měla obsahovat diskusi problematiky cílové skupiny a specifík tématu a případně zahrnout doporučení pro replikaci v jiném prostředí, případně již v designu počítat se širším pojetím (např. materiál obsahuje více variant pro různé cílové skupiny).

Pro samotnou podobu instrumentu platí několik doporučení.¹⁰ Různí autoři doporučují ukazovat známé a blízké situace, ale z nového úhlu pohledu. Objevují se tak nové perspektivy a vysvětlení. Je však třeba počítat s tím, že výzkumníci mají tendenci vybírat jedinečné (a tedy specifické) nebo esteticky zajímavé záběry, což může výrazně ovlivnit výsledky. Je také důležité poskytnout respondentům přiměřený dostatek času pro jeho analýzu. Pro detailní narativní zhodnocení podnětu je vhodné vyhradit cca 5 minut, pro získání prvního dojmu postačí zpravidla několik sekund. Při designu vizuálního stimulu hrají důležitou roli detaily, například včetně podkladové barvy karet. Výběr jednoho ze sady obrázků může při pečlivém detailním designu nahradit celou baterii klasických otázek. Při využití série stimulů není třeba zachovávat symetrii napříč obrázky. Je možné kombinovat různě specifické a různě strukturované stimuly. Počet stimulů, se kterými se pracuje, výrazně variuje, stejně tak pořadí předkládaných karet (náhodné vs. pevně dané). Karty by měly být poměrně velké, v dokumentaci by mělo být uvedeno jak.

Validita a její problémy

Validita vizuálních technik je vždy předmětem diskuse a je obtížně (a zřídka) prokazována. Diskuse v odborných textech je zpravidla velmi stručná a povrchní. V literatuře uváděná retestová reliabilita bývá relativně nízká. Autoři však uvádí, že nemusí být nutně problémem techniky samotné, jako spíše

změnou postojů respondenta (ačkoli není možné se za to ad hoc schovávat). Externí validizace, pokud byla testována, proběhla zpravidla oproti standardní „verbální“ variantě techniky dotazování formou náhodného rozdělení nebo opakovaného testování stejného subjektu. Tím je ale omezena možnost přisoudit technice svébytnou vypovídající funkci, naopak verbální variantu fixujeme jako „primárně správnou“.

Diskuse ekologické validity pak zdůrazňuje to, že by materiály měly být pro respondenta relevantní. Proto přenesení konkrétní techniky do jiného prostředí, na jinou cílovou populaci nebo výzkumný problém vyžaduje detailní diskusi. Kulturně specifické aspekty materiálů zkresluje výsledky. Proto je nezbytný pilot na specifické cílové skupině a případně testování specifík konkrétní sady stimulů (tj. rozdílné výsledky při použití koláží žen a mužů, jiné reakce na stimul v různých sociodemografických skupinách). S ekologickou validitou také úzce souvisí problém samovýběru. Jsou-li účastníci výzkumu o způsobu sběru dat informováni předem, hrozí zkreslení výsledků. Samozřejmě se výzkumů účastní častěji ti, kterým se využití vizuálních stimulů líbí. Naopak využití nestandardních metod je problematické pro participanty, kteří referují za instituci, nikoliv sami za sebe.

Z hlediska samotné dotazovací situace a analýzy dat zmíníme několik specifických problémů. V úvahu je nezbytné vzít kontext, ve kterém je rozhovor prováděn, a to zejména při využití tazatelské sítě. V případě dotazníkových šetření je potřeba také zahrnout položku pro reportování o důvodech odmítnutí participace nebo přerušení dotazování. Transparentnost celého přístupu samozřejmě zvyšuje referování o shodě mezi kodery, případně zpřístupnění dat k opakované nezávislé analýze.

Závěr

Přestože má využití vizuálních stimulů v sociálně vědním výzkumu dlouhou tradici, jsou tyto techniky většinou vnímány pouze jako variace ke standardním verbálním technikám. Diskuse metodologických aspektů vizuálních technik se tak často omezuje na izolovaná porovnání konkrétních řešení se standardním postupem. Až na ojedinělé pokusy [Pauwels 2010] chybí syntetizující přehled doporučení procházející napříč jednotlivými technikami. Jak ale vyplývá z diskuse, poznatky z různých využití vizuálních stimulů mohou být do značné míry přenositelné i napříč metodami sběru dat. Článek v tomto směru otevírá prostor pro hlubší diskusi specifických přínosů a využití vizuálních stimulů ve výzkumu, které zůstávají při aspiraci na prostou srovnatelnost s verbální předlohou skryté.

- Aronow, Edward, Kim A. Weiss, Marvin Reznikoff. 2001. *A Practical Guide to the Thematic Apperception Test: The TAT in Clinical Practice*. Philadelphia: Taylor and Francis.
- Banks, Marcus. 2008. *Using Visual Data in Qualitative Research*. London: Sage.
- Baughman, E. Earl. 1965. „The Role of Stimulus in Rorschach Responses.“ Pp. 222-255 in Bernard I. Murstein (ed.). 1965. *Handbook of Projective Techniques*. Oxford: Basic Books.
- Bateson, Gregory, Margaret Mead. 1942. *Balinese Character: A Photographic Analysis*. New York: Academy of Sciences.
- Bourdieu, Pierre. 1990. *Photography: A Middle-brow Art*. Stanford University Press.
- Clark, Andrew. 2013. „Haunted by Images? Ethical Moments and Anxieties in Visual Research.“ *Methodological Innovations Online* 8 (2): 68-81.
- Clark-Ibáñez, Marisol. 2004. „Framing the Social World with Photo-elicitation Interviews.“ *American Behavioral Scientist* 47 (12): 1507-1527, <http://dx.doi.org/10.1177/0002764204266236>.
- Collier, John. 1957. „Photography in Anthropology: A Report on Two Experiments.“ *American Anthropologist* 59 (5): 843-859, <http://dx.doi.org/10.1525/aa.1957.59.5.02a00100>.
- Collier, John. 1967. *Visual Anthropology: Photography as a Research Method*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Collier, John, Malcom Collier. 1986. *Visual Anthropology: Photography as a Research Method (revised and expanded)*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Čeňek, David, Tereza Porybná (eds.). 2010. *Vizuální antropologie: kultura žitá a viděná*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Danková, Ivona. 2010. *Tématicko apercepční test – specifika obsahové a formální analýzy u osob s diagnostikovanou hraniční poruchou osobnosti* [online]. Diplomová práce. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity [cit. 27. 5. 2014]. Dostupné z: https://is.muni.cz/th/181144/ff_m/.
- Dicks, Bella, Bruce Mason, Amanda Coffey, Paul Atkinson. 2005. *Qualitative Research and Hypermedia: Ethnography for the Digital Age*. London: Sage.
- Donoghue, Suné. 2000. „Projective Techniques in Consumer Research.“ *Journal of Family Ecology and Consumer Sciences/Tydskrif vir Gesinsekologie en Verbruikerswetenskappe* 28 (1): 47-53.
- Dvořák, Tomáš. 2009. *Sběrné suroviny. Texty, obrazy a zvuky nedávné minulosti*. Praha: Filosofia.
- Emmison, Michael, Philip Smith. 2000. *Researching the Visual. Images, Objects, Context and Interactions in Social and Cultural Inquiry*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Epstein, Iris, Bonnie Stevens, Patricia McKeever, Sylvain Baruchel. 2006. „Photo Elicitation Interview (PEI): Using Photos to Elicit Children's Perspectives.“ *International Journal of Qualitative Methods* 5 (3): 1-11.
- Ewing, Reid. 2001. „Using a Visual Preference Survey in Transit Design.“ *Public Works Management & Policy* 5 (4): 270-280, <http://dx.doi.org/10.1177/1087724X0154002>.
- Gates, Marilyn. 1976. „Measuring Peasant Attitudes to Modernization: A Projective Method.“ *Current Anthropology* 17 (4): 641-665.
- Grove, William M., R. Christopher Barden, Howard N. Garb, Scott O. Lilienfeld. 2002. „Failure of Rorschach-Comprehensive-System-Based Testimony to Be Admissible Under the *Daubert-Joiner-Kumho* Standard.“ *Psychology, Public Policy, and Law* 8 (2): 216-234, <http://dx.doi.org/10.1037/1076-8971.8.2.216>.
- Hands, Denise E., Robert D. Brown. 2002. „Enhancing Visual Preference of Ecological Rehabilitation Sites.“ *Landscape and Urban Planning* 58 (1): 57-70, <http://tinyurl.com/nap6buo>.
- Harbilas, Rigas. 2005. *Deep Impact: An Evolved Version of Quantitative Motivational Research*. Sydney: Galileo Kaleidoscope.
- Harper, Douglas. 2002. „Talking about Pictures: A Case for Photo Elicitation.“ *Visual Studies* 17 (1): 13-26, <http://dx.doi.org/10.1080/14725860220137345>.
- Harper, Douglas. 2012. *Visual Sociology*. New York: Routledge.
- Heisley, Deborah D., Sidney J. Levy. 1991. „Autodriving: A Photo-elicitation Technique.“ *Journal of Consumer Research* 18 (3): 257-272.
- Henderson, Amanda, David Shum, Wai-Tong Chien. 2006. „The Development of Picture Cards and Their Use in Ascertaining Characteristics of Chinese Surgical Patients' Decision-Making Preferences.“ *Health Expectations* 9 (1): 13-24, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1369-7625.2006.00360.x>.
- Henny, Leonard M. 1986. „A Short History of Visual Sociology.“ *Current Sociology* 34 (3): 1-4, <http://dx.doi.org/10.1177/001139286034003003>.
- Heylen, J. Paul, Barbara Dawson, Peter Sampson. 1995. „An Implicit Model of Consumer Behavior.“ *Journal Of The Market Research Society* 37 (1): 51-67.
- Hibbard, Stephen. 2003. „A Critique of Lilienfeld et al.'s (2000) „The Scientific Status of Projective Techniques.““ *Journal of Personality Assessment* 80 (3): 260-271, http://dx.doi.org/10.1207/S15327752JPA8003_05.
- Hofstede, Anouk, Joris van Hoof, Natascha Walenberg, Menno de Jong. 2007. „Projective Techniques for Brand Image Research: Two Personification-Based Methods Explored.“ *Qualitative Market Research: An International Journal* 10 (3): 300-309, <http://dx.doi.org/10.1108/13522750710754326>.
- Hurworth, Rosalind. 2003. „Photo-Interviewing for Research.“ *Social research UPDATE no. 40* [online]. University of Surrey [cit. 27. 5. 2014]. Dostupné z: <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU40.html>.
- Kay, Herbert. 1959. „A New Approach to Projective Testing in Survey Research.“ *The Public Opinion Quarterly* 23 (2): 267-278, <http://dx.doi.org/10.1086/266872>.
- Kear, Dennis J., Gerry A. Coffman, Michael C. McKenna, Anthony L. Ambrosio. 2000. „Measuring Attitude Toward Writing: A New Tool.“ *The Reading Teacher* 54 (1): 10-23.

- Koenig-Lewis, Nicole, Morgan Marquet, Adrian Palmer. 2013. *The Effects of Gamification on Market Research Engagement and Response*. Swansea: Swansea University School of Business.
- Levin-Rozalis, Miry. 2006. „Using Projective Techniques in the Evaluation of Groups for Children of Rehabilitating Drug Addicts.“ *Issues in Mental Health Nursing* 27 (5): 519-535, <http://dx.doi.org/10.1080/01612840600600008>.
- Lilienfeld, Scott O., James M. Wood, Howard N. Garb. 2000. „The Scientific Status of Projective Techniques.“ *Psychological Science in the Public Interest* 1 (2): 27-66, <http://dx.doi.org/10.1111/1529-1006.002>.
- Malinoff, Bernie, Jon Puleston. 2011. „How Far Is Too Far? Traditional, Flash and Gamification Interfaces and Implications for the Future of Market Research Online Survey Design.“ Pp. 41-62 in D. S. Fellows (ed.). 2011. *3D Digital Dimensions 2011*. Amsterdam: ESOMAR.
- Marion, Jonathan S., Jerome W. Crowder. 2013. *Visual Research: A Concise Introduction to Thinking Visually*. London: Bloomsbury.
- Mark, Margaret, Carol Pearson, Carol S. Pearson. 2001. *The Hero And The Outlaw: Building Extraordinary Brands Through The Power Of Archetypes*. New York: McGraw Hill, <http://dx.doi.org/10.1036/0071364153>.
- McKenna, Michael C., Dennis J. Kear. 1990. „Measuring Attitude Toward Reading: A New Tool for Teachers.“ *The Reading Teacher* 43 (8): 626-639, <http://dx.doi.org/10.1598/RT.43.8.3>.
- Meyer, Alan D. 1991. „Visual Data in Organizational Research.“ *Organization Science* 2 (2): 218-236.
- Mitchell, Claudia. 2011. *Doing Visual Research*. London: Sage.
- Mitchell, William J. T. 2002. „Showing Seeing: A Critique of Visual Culture.“ *Journal of Visual Culture* 1 (2): 165-181, <http://dx.doi.org/10.1177/147041290200100202>.
- Muris, Peter, Cor Meesters, Birgit Mayer, Nicole Bogie, Monique Luijten, Elke Geebelen, Judith Bessems, Carelijn Smit. 2003. „The Koala Fear Questionnaire: A Standardized Self-report Scale for Assessing Fears and Fearfulness in Pre-school and Primary School Children.“ *Behaviour Research and Therapy* 41 (5): 597-617, <http://tinyurl.com/qel4ek>.
- Murray, Henry A. 1965. „Uses of the Thematic Apperception Test.“ Pp. 425-432 in Bernard I. Murstein (ed.). 1965. *Handbook of Projective Techniques*. Oxford: Basic Books.
- Murstein, Bernard I. (ed.). 1965. *Handbook of Projective Techniques*. Oxford: Basic Books.
- Nathansohn, Regev, Dennis Zuev (eds.). 2013. *Sociology of the Visual Sphere*. New York: Routledge.
- Packard, Vance. 1957. *The Hidden Persuaders*. New York: David McKay Company.
- Pauwels, Luc. 2010. „Visual Sociology Reframed: An Analytical Synthesis and Discussion of Visual Methods in Social and Cultural Research.“ *Sociological Methods & Research* 38 (4): 545-581, <http://dx.doi.org/10.1177/0049124110366233>.
- Petráš, Tomáš. 2011. *Ecce homo: esej o vizuální antropologii*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Pink, Sarah. 2013. *Doing Visual Ethnography*. Los Angeles: Sage.
- Puleston, Jon. 2011. „Online Research—Game On!: A Look at How Gaming Techniques Can Transform Your Online Research.“ *Shifting the Boundaries of Research*. Proceedings of the Sixth ASC International Conference 20.
- Puleston, Jon, Deborah Sleep. 2011. „The Game Experiments: Researching How Gaming Techniques Can Be Used to Improve the Quality of Feedback from Online Research.“ *Proceedings ESOMAR Congress 2011*.
- Reynolds-Keefe, Laura, Robert Johnson. 2011. „Is a Picture is Worth a Thousand Words? Creating Effective Questionnaires with Pictures.“ *Practical Assessment, Research & Evaluation* 16 (8): 1-7.
- Reynolds-Keefe, Laura, Robert Johnson, Tammie Dickenson, Laura McFadden. 2009. „Validity Issues in the Use of Pictorial Likert Scales.“ *Studies in Learning, Evaluation Innovation and Development* 6 (3): 15-24.
- Rose, Alwin W. 1949. „Projective Techniques in Sociological Research.“ *Social Forces* 28 (2): 175-183, <http://dx.doi.org/10.2307/2572643>.
- Rose, Gillian. 2012. *Visual Methodologies. An Introduction to Researching with Visual Materials*. Los Angeles, Sage.
- Smith, Adolphe, John Thompson. 1877. *Street Life in London*.
- Soukup, Martin. 2010. „Vizuální antropologie: Vznik, vývoj a milníky.“ Pp. 15-23 in David Čeněk, Tereza Porybná (eds.). 2010. *Vizuální antropologie: kultura žitá a viděná*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Soukup, Václav. 2004. *Dějiny antropologie*. Praha: Karolinum.
- Stanczak, Gregory C. 2007. *Visual Research Methods*. London: Sage.
- Sztompka, Piotr. 2007. *Vizuální sociologie. Fotografie jako výzkumná metoda*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Šípek, Jiří. 2000. *Projektivní metody*. Praha: Nakladatelství ISV.
- Thompson, Pat (ed.) 2008. *Doing Visual Research with Children and Young People*. New York: Routledge.
- Underberg, Natalie M., Elayne Zorn. 2013. *Digital Ethnography: Anthropology, Narrative, and New Media*. Austin: University of Texas Press.
- Van Auken, Paul M., Svein J. Frisvoll, Susan I. Stewart. 2010. „Visualising Community: Using Participant-Driven Photo-Elicitation for Research and Application.“ *Local Environment* 15 (4): 373-388.
- Zubin, Joseph. 1954. „Failures of the Rorschach Technique.“ *Journal of Projective Techniques* 18 (3): 303-315, <http://dx.doi.org/10.1080/08853126.1954.10380563>.

Martin Buchtík je vedoucím Centra pro výzkum veřejného mínění v Sociologickém ústavu AV ČR v. v. i. a přednáší na Fakultě sociálních věd UK. Zabývá se metodologií sociálně vědního výzkumu, nestandardními technikami výzkumu a problematikou formování veřejného mínění.

Lze jej kontaktovat na adrese: martin.buchtik@soc.cas.cz

poznámky

¹ Text byl zpracován v rámci projektu „Význam diferencí mezi skupinami v diskurzivních procesech veřejného mínění“ (GAČR/13-10320S) a s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378025.

² Učebnicové texty jsou samozřejmě následovány dalšími vysoce kvalitními publikacemi, které striktně učebnicový charakter nemají. Z posledních let uvedme např. [Rose 2012; Pink 2013] nebo kolektivní publikaci [Nathansohn, Zuev 2013].

³ Gamifikace je proces integrování mechanik, které činí hry zajímavými, do neherních prostředí tak, aby tato prostředí více lákala a bavila své účastníky.

⁴ V angličtině: „*What about the blot make you think of -----?*“ [Bau-gelman 1965: 223]

⁵ Z metodologického hlediska jsou zajímavé i konkrétní údaje, které Šípek [2000] zmiňuje: běžný počet interpretací se pohybuje mezi 15-30, interpretace jedné karty trvá běžně zhruba minutu, z tvarových interpretací by mělo být 75-90 % přiměřených, běžných. Cca 20-30 % bývá interpretací lidských postav, o něco více zvířecích, které jsou vnímány jako snadnější.

⁶ Ve skutečnosti je příběh kolem vývoje metody mnohem zamotanější. Oba autoři si nárokují autorství samostatně, byť byli dlouholetí spolu-

pracovníci, za čímž stojí jejich dlouholetý „komplikovaný vztah“. Obecně se za autora považuje spis Murray, otázkou však zůstává, zda není upozadění role Christiany Morgan jako autorky TAT prostě příkladem mužského šovinismu [Aronow, Weiss, Reznikoff 2001: 2].

⁷ Každé vyprávění bylo kódováno v náhodném pořadí, aby se zamezilo zkreslení. Využit přitom byl standardní kódovací postup: (1.) kodér si přečetl celý příběh; (2) zvýraznil postojové výroky; (3) přiřadil každý z nich do jedné nebo více ze 17 kategorií; (4) posoudil, zda byl výrok pozitivní nebo negativní; (5) posoudil celkové procento pozitivních a negativních výroků v každém příběhu; (6) použil rozhodovací strom, díky kterému přiřadil výsledný kód [Gates 1976: 648].

⁸ České ekvivalenty dle překladu knihy Piotra Sztompky jsou fotografický rozhovor, provokovaný rozhovor, metoda fotografické simulace [Sztompka 2007: 68].

⁹ Standardizovaný nástroj pro zkoumání obav dětí. Klasická verbalizovaná likertova škála je zde nahrazena sadou obrázků koaly s různými výrazy tváře.

¹⁰ Více používané techniky mají vlastní kódovací manuál, případně standardizovaný systém kategorizace reakcí, témat, atp.

Sociologie zvířat: přehledová stať o oboru Human-Animal Studies

Tereza Vandrovcová

A Sociology of Animals: Reviewing Human-Animal Studies

Abstract: The author of this review article introduces the relatively new social science field of human-animal studies, focusing on its sociological dimension. Her aim is not a particularized compilation of existing publications on the topic, but a synthesis of the key ideas behind the sociological perspective on human-animal studies. The author includes references to crucial works and selected web portals where one can find more detailed information. She introduces the fundamental premises and theoretic assumptions of the field and contextualizes it in a wider interdisciplinary framework. She presents a variety of theoretical and methodological approaches. She provides an elementary outline of the historical development of this field and its successive establishment within academic centres, universities and scientific journals. The author also introduces selected topics which this complex field examines today and, finally, outlines its possible future prospects.

Keywords: animals, sociology, theory, review

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2015.1.13.206>

Ačkoliv zvířata vždy hrála podstatnou roli v historicky nejvzdálenějších i současných společnostech, sociologové se tradičně omezovali pouze na zkoumání a vysvětlování vztahů mezi příslušníky lidského druhu a otázka interakce lidí s mimolidskými¹ zvířaty zůstala okrajovou doménou jiných společenskovedních disciplín jako např. antropologie či etnologie (s omezením na přírodní národy). Tento nedostatek sociologického zájmu tkví mimo jiné v tom, že „sociální vědy mají tendenci prezentovat se především jako vědy o diskontinuitě mezi lidmi a zvířaty“ [Noske 1990: 66]. Tradiční dichotomie přírodního a kulturního sehrála svůj význam v osamostatnění společenských věd a definici jejich předmětu v kontrastu k vědám přírodním.

Striktní oddělení světa přírody a lidí vedlo k omezení pozornosti věnované mezidruhovým vztahům od samotných počátků společenských věd v devatenáctém století a k proměně nedošlo ani po většinu století dvacátého. Např. George Herbert Mead sice o zvířatech mnohokrát pojednával, avšak používal je pouze jako model stojící proti smysluplnému lidskému jednání. Když pokládal intelektuální základy směru, který později vyústil v symbolický interakcionismus, neopomněl poznamenat, že interakce zvířat je na rozdíl od té lidské pouze instinktivní, založená na primitivních impulsech, a že zvířata disponují „kvalitativně odlišným stavem vědomí od toho, co bychom běžně nazvali vnímavostí v lidské zkušenosti“ [Mead 1907: 384]. Jelikož postrádají vědomí smyslu, nemohou hrát ani roli interagujícího partnera a není možné konstituovat sociologickou analýzu mezidruhových interakcí. Původní Meadův předpoklad však ve své přehledové stati o téměř sto let později vyvrátil Myers [2003], který s odkazem na moderní studie mezidruhových vztahů v rámci symbolického interakcionismu poukazuje na skutečnost, že některá zvířata mají vědomí „self“ a jsou schopna vstupovat do smysluplných interakcí. Podobně i teorie sítě aktérů dnes zohledňuje skutečnost, že zvířata hrají mnohem významnější a aktivnější roli v sociálních interakcích a sítích, než bylo doposud reflektováno [Cerulo 2009].

Překvapivým zjištěním však může být skutečnost, že již sociologický klasik Max Weber zahrnutí mimolidských zvířat do sociologické analýzy na rozdíl od Meada připouští.

„Ale pokud takové porozumění [chování zvířat] existuje, bylo by teoreticky možné formulovat sociologii vztahů mezi lidmi a zvířaty, jak domestikovanými, tak divokými. Mnoho zvířat ‚rozumí‘ příkazům, hněvu, lásce, nepřátelství a reaguje na ně způsoby, které často evidentně nejsou pouze instinktivní a mechanické a v jistém smyslu jsou jak vědomě smysluplné, tak ovlivněné zkušeností. Není žádný a priori důvod předpokládat, že by naše schopnost sdílet pocity s primitivními lidmi byla o mnoho větší.“ [Weber 1966: 104]

Přes tuto dílčí úvahu v sociologii dominovala meadovská antropocentrická orientace postrádající zájem o interakce lidských a mimolidských jedinců až do konce 70. let 20. století. Za zlomový je v tomto smyslu považován článek Cliftona D. Bryanta z roku 1979, ve kterém se kriticky ohradil vůči opomenutí role zvířat v lidské společnosti a vyzývá ostatní sociology, aby obrátili svou pozornost na to, co nazývá zoologickým spojením (*zoological connection*).

„Toto spojení dává příslib produktivního zkoumání v mnoha směrech studujících lidské chování vztahující se ke zvířatům. Výzkum by mohl být úspěšně zaměřen na následující témata: zvířata jako sociální problém, ideologické konflikty zahrnující zvířata, zvířata zastupující člověka nebo trestné činy páchané na zvířatech.“ [Bryant 1979: 399]

Od 80. let 20. století pak dochází k setrvalému nárůstu zájmu o tento druh interakcí a začíná se formovat obor Human-Animal Studies. Cílem tohoto článku je jeho stručně představení a zamyšlení nad jeho další perspektivou.

Interdisciplinarita oboru

Ačkoliv sociologie zařadila mezidruhové interakce do oblasti svého zájmu teprve nedávno, jiné společenské vědy rozvíjely tuto oblast již o něco dříve. Studie vzešlé z těchto oborů byly a stále jsou pro sociologické zkoumání významnou inspirací a užitečným zdrojem vědění, proto je vhodné je představit a zasadit sociologii zvířat do širšího rámce.

Sociální a kulturní antropologové jako Claude Lévi-Strauss [1969, 1971] nebo Mary Douglas [(1966) 1984] ve svých studiích zdůrazňují symbolickou důležitost zvířat u přírodních národů, jež zvířata rozlišují podle různých náboženských kritérií např. na posvátná a nečistá [Douglas (1966) 1984: 10]. Zvířata v těchto společnostech vystupují jako postavy mýtů, jako objekty rituálů i jako nejrůznější klasifikační jednotky. Clifford Geertz [1973] ukázal, že analýza kohoutích zápasů na Bali může pomoci odhalit, jakým způsobem je strukturována tamní společnost a vztahy. Antropologie rovněž přispěla k rozvoji zkoumání procesu domestikace, jenž podle některých autorů může být klíčem k porozumění vztahům mezi lidmi samotnými: „Tím, že se zvířata stala majetkem, který může být reprodukován a množen, lidstvo vytvořilo možnost nových druhů nerovnosti a diferenciací.“ [Mullin 2002: 389]

Zásadní roli v rozvoji zájmu o postavení zvířat v lidské společnosti sehrála filosofie. Kniha australského filosofa Petera Singera [(1975) 2001] *Osvobození zvířat* z roku 1975, následovaná publikací *The Case for Animal Rights* amerického filosofa Toma Regana [(1983) 2004] z roku 1983, podpořila v západním myšlení celospolečenskou vlnu zájmu o etický přístup ke zvířatům. Tyto dvě publikace se spolupodílely nejenom na rozmachu moderního hnutí za práva zvířat, ale podnítily i rozvoj zkoumání této otázky v rámci společenských věd.

Dalším oborem, který výrazně přispěl k rozvoji poznání mezidruhové dimenze, je psychologie. V dřívějším období šlo zejména o zkoumání zvířecího chování a prožívání, jež bylo motivováno snahou o porozumění lidské psychice. Sem patří např. nechvalně známé pokusy Harry F. Harlowa z 50. let 20. století, během kterých vyvolával mateřskou deprivaci u opičích mláďat [Gluck 1997], nebo studie jeho následovníka Bowlbyho o primárních emocionálních vazbách [Bowlby 1969]. Oba autoři používali opice jako modely pro lidské chování, a uznávali tedy možnost generalizování výsledků těchto pokusů na člověka, např.: „Jak bude ještě zmíněno, všechny proměnné, které ovlivňují intenzitu vztahu u lidských kojenců, jsou stejné jako ty, které ovlivňují intenzitu vztahu u mláďat opic a primátů.“ [Bowlby 1969: 203] Tímto přístupem napomohli k všeobecnému uvědomění podobnosti mentálního světa člověka a ostatních zvířat a k rozpoznání možnosti mezidruhové emocionální výměny. Dominantou psychologie se brzy stala právě oblast vzájemných vztahů a jejich blahodárných účinků. Psycholog Boris Levinson [1965] se jako jeden z prvních začal zabývat možností využití zvířat v psychoterapii. Během let se léčba za přítomnosti zvířat stala uznávanou technikou při terapii dlouhodobě nemocných pacientů [Corson et al. 1975; Johnson et al. 2003], duševně nemocných pacientů [Parshall 2003], dětí [Fawcett, Gullone 2001] i v oblasti drogové prevence [Catanzaro 2003]. Jak ve svém rozsáhlém a uceleném přehledu o dosavadním psychologickém výzkumu mezidruhových vztahů uvádí Hosey a Melfi [2014: 118], „všeobecné přesvědčení je takové, že lidé mají emocionální potřebu navo-

vat kontakty se zvířaty“. Tyto kontakty však nemusí mít pouze podobu silného citu, ale i utilitaristického využití. V rámci své analýzy dosavadní psychologické literatury si autoři mimo jiné všimají používání různé terminologie, která odráží charakter analyzovaného vztahu. Zatímco v oblasti domácích mazlíčků se nejčastěji používá slovo pouto (*bond*), v oblasti tzv. užitkových zvířat převažuje používání termínu vztah (*relationship*) [Hosey, Melfi 2014].

Další plodnou oblastí, ze které může sociologie čerpat, jsou historické studie, jež zkoumají vztahy lidí k mimolidským zvířatům a jejich proměny v různých obdobích. Mezi nejstarší patří práce historika Edwarda P. Evanse [1906], který pojednal o způsobu souzení a trestání zvířat v období středověku, kdy byla zvířatům přisuzována morální odpovědnost za jejich činy. K většímu rozvoji historie zvířat ve společnosti došlo podobně jako u ostatních oborů až v 80. letech 20. století. Jedním z klíčových textů této doby je kniha *Animal Estate*, ve které Ritvo [1987] analyzuje roli domácích zvířat ve viktoriánské Anglii a která se stala metodologickým modelem pro integraci zvířat do historické analýzy. Na Ritva navazuje Kete [1995] se svou analýzou rolí domácích mazlíčků v Paříži 19. století. Za zmínku stojí také kniha *Man and the Natural World*, v níž Thomas [1983] zkoumá původ konceptu přírody a zvířat v myšlení západní společnosti. Zajímavý přehled o historii vnímání, zobrazování a pozorování zvířat poskytuje Kalof [2007].

Ve výčtu důležitých oborů nelze opomenout ani kognitivní etologii a srovnávací psychologii, které přinesly důležité poznatky o schopnostech mimolidských tvorů vstupovat do smysluplných interakcí a poskytovat emocionální výměnu.² Významnou je v tomto ohledu práce manželů Gardnerových, kteří naučili mladé šimpanze používat znakový jazyk [Gardner, Gardner 1969], a zproblematizovali tak dosavadní předpoklad o neschopnosti mimolidských zvířat osvojit si řeč. Savage-Rumbaugh při práci s primáty dokonce zjistila, že „s trpělivým a systematickým tréninkem byly opice schopné naučit se číst i tištěné symboly“ [Savage-Rumbaugh, Shanker, Taylor 1998: 11]. K porozumění emocionálnímu životu zvířat výrazně přispěla primatoložka Jane Goodall, která svůj život zasvětila pozorování šimpanzů v jejich přirozeném životním prostředí [Lawick-Goodall 1978]. Poznatky moderní kognitivní etologie a jejich využití ve studiu lidsko-zvířecích vztahů sumarizuje Bekoff [2003].

Tyto a mnohé další disciplíny vytvořily ideální prostředí pro vznik specifického sociologického pohledu na oblast lidsko-zvířecích interakcí, ale i nadále zůstávají relevantní pro studium vztahů mezi lidmi a ostatními zvířaty. Je důležité mít na paměti, že Human-Animal Studies je obor interdisciplinární, a sociologie by proto měla zůstat otevřená poznatkům ostatních oblastí a neuzavírat se do jednoho paradigmatu. Pro širší přehled poznatků odborné literatury, která se zabývá mezidruhovými vztahy v rámci různých společenských věd (včetně sociologie), doporučuji tyto kolektivní monografie a přehledové publikace: Kalof, Fitzgerald [2007], Arluke, Sanders [2008], Flynn [2008], De Mello [2010] a Segerdahl [2011].

Rozvoj a institucionalizace v sociologii

Ke konci 20. století se lidsko-zvířecí vztahy stávají stále oblíbenějším ohniskem sociologického zájmu. Důkazem rostoucí oblíbenosti Human-Animal Studies v sociologii je nárůst článků s touto tematikou objevujících se v zavedených a uznávaných časopisech (*Sociological Forum*³, *Journal of Contemporary Ethnography*⁴, *Sociological Quarterly*⁵, *American Behavioral Scientist*⁶) a množství periodik, která této oblasti věnovala celá speciální vydání (*Journal of Social Issues*⁷ *Qualitative Sociology*⁸, *Social Research*⁹, *International Journal of Sociology and Social Policy*¹⁰, *Qualitative Sociology Review*¹¹). Úspěšně se navíc etablovaly i společenskovední časopisy, zaměřené výhradně na oblast Human-Animal Studies. Jsou jimi *Anthrozoö: A Multidisciplinary Journal of The Interactions of People & Animals* (založeno r. 1987), *Society & Animals: Journal of Human-Animal Studies* (1993), *Journal for Critical Animal Studies* (2003), *Antennae: the Journal of Nature in Visual Culture* (2006) a *Humanimalia: A Journal of Human/Animal Interface Studies* (2009).

Zvýšený zájem o oblast lidsko-zvířecí dimenze podpořil i vznik výzkumných institucí a dalších organizačních struktur. V roce 1991 zahájila svou činnost organizace *The International Society for Anthrozoology* (ISAZ)¹², která si dala za cíl podporovat vědecký a akademický výzkum lidsko-zvířecích interakcí. Jejím časopisem se stal již zmiňovaný *Anthrozoö*, který začal vycházet již o čtyři roky dříve. Specifikem této organizace je zejména to, že se zaměřuje na mikrosociální úroveň mezidruhové interakce a snaží se být hodnotově neutrální. Další organizací je *Psychologist for the Ethical Treatment of Animals*¹³, která v roce 1993 začala vydávat *Society & Animals Journal*. Tematicky zahrnuje širokou škálu oblastí, ve kterých zvířata figurují v lidské společnosti, a kromě neutrálního popisu se soustředí i na kritickou reflexi a praktická doporučení. Tato výzkumná organizace si totiž kromě studia lidsko-zvířecích vztahů klade za cíl též zlepšení statusu zvířat ve veřejné sféře. V roce 2005 se tato organizace přejmenovala na *The Animals and Society Institute*¹⁴.

Organizace *Institute for Critical Animal Studies*¹⁵ vznikla v roce 2001 a od ostatních se liší tím, že postavení zvířat ve společnosti reflektuje výhradně optikou kritické teorie. Jejím deklarovaným cílem je identifikovat zneužívání zvířat ve společnosti a iniciovat akademickou a společenskou změnu směrem k jeho ukončení. Od roku 2003 publikuje časopis *Journal for Critical Animal Studies*.

Za velice významný krok k akceptaci této výzkumné oblasti jako etablovaného oboru je považováno založení sekce *Animals and Society*¹⁶ v rámci *American Sociological Association*¹⁷ v roce 2002. Jak poznamenává Jerolmack [2005: 651], uznání této sekce „dokládá, že si tento nově vznikající obor upevňuje pozici na akademické půdě“. *Obdobně se v roce 2006 v rámci British Sociological Association*¹⁸ zformovala *Animal/Human Studies Group*¹⁹.

Institucionalizace oboru je patrná též na půdách univerzit, v jejichž rámci vznikají výzkumná centra zaměřená na oblast Human-Animal Studies. V USA to je např. *Animal Studies* při Michigan State University²⁰, *Center to Study Human Animal Relationships and Environments* v rámci University of Minnesota²¹, v Austrálii *The Animals and Society (Australia) Study Group* v The University of Western Australia²², na Novém

Zélandu *New Zealand Centre for Human-Animal Studies* v rámci University of Canterbury²³, ve Finsku *Human-Animal Studies Research Network of Finland*²⁴, ve Švédsku *The HumAnimal Group při Uppsala Universitet*²⁵ a další. Rychle roste i počet nabízených kurzů, postgraduálních specializací a konferencí. I v Česku se již konalo několik z nich, např. *Non-Human in Social Science*²⁶ (2010 - 2012), *Reconfiguring the 'Human'/'Animal' Binary - Resisting Violence*²⁷ (2011) nebo *Práva zvířat z perspektivy filozofie, sociologie a práva*²⁸ (2014).

Východiska a předpoklady

Základním předpokladem a východiskem oboru je skutečnost, že zvířata zasahují do lidských životů na mnoha různých úrovních (od oblasti mytologické či náboženské až po oblast konkrétní mezidruhové interakce). Zvířata sehrávají i roli nejrůznějších reprezentací, které nám mohou pomoci pochopit, co to znamená být člověkem. Jak uvádí Franklin [1999], zvířata mají ve světě nejrůznějších entit jedinečné postavení. Na rozdíl třeba od stromů či kamenů „jsou jako my, ale zároveň nejsou my“ [Franklin 1999: 9].

Dalším východiskem oboru je uznání zvířat jako svébytných autonomních aktérů, kteří mají své vlastní zájmy, vědomí a emocionální život. Franklin [1999], který analyzoval posun ve společenském vnímání ostatních zvířat od středověku až po současnost, si všimá, že dochází k postupné transformaci od čistě instrumentálního a antropocentrického vztahu až ke stále empatičtějšímu a decentralizovanému vztahu v postmoderně. S odkazem na Thomase [1983] a Eliase [2007] spatřuje hlavní příčiny tohoto posunu v osvícenství, urbanismu, nárůstu sentimentálních postojů díky chovu domácích mazlíčků, rozšiřování středostavovských mravů a v neposlední řadě v rozvoji přírodních věd. Zatímco dřívější klasifikace byly orientované na člověka a jeho užitek (jedlá zvířata, ochočená zvířata apod.), klasifikace Linného a dalších vytvořily decentralizovaný systém založený na vnitřních charakteristikách, což „podrylo teologický antropocentrismus“ [Franklin 1999: 12].

K těmto faktorům se ve 20. století přidaly již zmiňované etologické výzkumy, které rovněž podnítily posun od vnímání zvířat jako mechanických strojů až k jejich chápání jako jedinců schopných učení jazyka, používání nástrojů a vytváření primitivní formy kultury, což postupně rozpouští přísně vedenou hranici mezi lidským druhem a ostatními zvířaty. S tímto poznáním se samozřejmě mění i morální či legální status zvířat, který jim lidé přisuzují skrze své jednání a upravují skrze zákony.

Zvířata ve společnosti však nevystupují jako homogenní skupina, ke které by bylo přistupováno stejným způsobem, ale jejich postavení ve společnosti a zacházení s nimi je silně ovlivněno významem, který jim společnost přisuzuje. Stejný druh (např. pes) je vnímán zcela odlišně a je s ním také odlišně zacházeno, má-li status domácího mazlíčka nebo je-li laboratorním zvířetem, jehož život je podroben předem určenému účelu. Sociologii zajímá, které mechanismy umožňují existenci takových vzájemně protikladných jevů.

„Tuto rozpolcenost vnímáme jako znamení toho, že sociální síly musí úspěšně pracovat. Tak úspěšně, že mnoho lidí v moderních

společnostech nevnímají tyto kontradikce jako problém.“ [Arluke, Sanders 1996: 5]

Uznání těchto kontradikcí jako samozřejmých je stále častěji zpochybňováno, a proto se objevují nová sociální hnutí, jež chápou využívání zvířat např. v laboratořích jako morální problém. Akademickou odpovědí směrem k těmto protestujícím hlasům je kritická odnož Human-Animal Studies zvaná Critical Animal Studies. Nově se vynořující oblasti ve společenských vědách mají zpravidla svou paralelu v sociálních hnutích (v minulosti šlo o občanská práva, ženská hnutí a ekologická hnutí). V případě Critical Animal Studies je zřejmé, že svou občanskou paralelu nachází v hnutí za práva zvířat. Aktivistům za práva zvířat mohou sociologové a další společenští vědci poskytnout vědění jako základ pro uskutečňování zasvěcených soudů a politických rozhodnutí, která se týkají mimolidských zvířat.

Teorie a metody Human-Animal Studies

Studie lidsko-zvířecích vztahů jsou v sociologii velmi různorodé a zahrnují širokou škálu teorií, ze kterých vychází, a metod, které používají. Zde představím ty nejobvyklejší. Zřejmě kvůli dřívějšímu vyloučení možnosti zvířat vstupovat do interakcí s lidmi v díle Herberta G. Meada [1907] je většina publikované literatury orientovaná směrem k symbolickému interakcionismu. Autoři se buď vysloveně vymezují vůči Meadově pojetí [Alger, Alger 1997; Irvine 2003] nebo analyzují konkrétní situace, ve kterých zvířata do interakcí s lidmi vstupují [Sanders 2003; Brandt 2004].

Kritická teorie je další významnou orientací, která ovlivnila způsob uchopení tématu lidsko-zvířecích vztahů. Na rozdíl od symbolického interakcionismu, který je svým charakterem spíše popisný, se kritická zvířecí studia zaměřují na kritiku lidského zacházení se zvířaty, problematizují jejich ambivalentní morální status a vnímanou nerovnost či nespravedlnost dávají do souvislostí s dalšími formami útlatu, např. s rasismem či sexismem [Nibert 2002; Munro 2005; Adams 2006].

Používané metody se, ostatně jako i v dalších sociologických oblastech, odvíjí od analyzovaného předmětu výzkumu. Výrazně zde dominují etnografické kvalitativní metody, které se snaží vztahy mezi lidmi a mimolidskými zvířaty odpozorovat v jejich přirozeném prostředí, zpravidla doplněné hloubkovými rozhovory. Tyto metody jsou zvláště oblíbené v oblastech, kde by mohlo být odpovídání skrze dotazníky zkreslené z důvodu stylizace – např. zkoumá-li se vztah výzkumných pracovníků a zvířat v laboratořích [Arluke 1988, 1992; Arluke, Sanders 1996]. Někteří autoři využívají i autoetnografické metody, kdy se snaží analyzovat svůj vlastní vztah s domácím mazlíčkem [Sanders 1993].

Další oblíbenou metodou je obsahová analýza, která je používána zejména při studiu vzorců kulturní reprezentace zvířat. Zkoumána je prezentace zvířat např. v televizních reklamách [Lerner, Kalof 1999], tištěné inzerci [Arluke 1994], v beletrii [Holloway 2003], v odborné literatuře [Crist 1999] nebo filmez [Hirschman, Sanders 1997].

Kvantitativního dotazníkového šetření a standardizovaných měřících škál je nejčastěji využíváno např. v oblasti zkoumání postojů vůči zvířatům či zacházení s nimi v souvislosti s osobnostními charakteristikami [Signal, Taylor 2006].

Oblasti zkoumání

V této části představím vybrané konkrétní otázky, kterými se obor Human-Animal Studies zabývá. Ani zdaleka se nejedná se o výčet všech existujících témat.²⁹ Jde spíše o krátký exkurz do pestré palety oblastí lidsko-zvířecích vztahů, které jsou předmětem zkoumání současné sociologie a příbuzných disciplín. Pro detailní přehled existující odborné literatury doporučuji obsáhlý a pravidelně aktualizovaný seznam publikací *Animal Studies Bibliography* [Kalof, Mattes, Fitzgerald 2015].

Interakce s domácími zvířaty

Jedním z nejoblíbenějších témat v rámci sociologických Human-Animal Studies je každodenní interakce mezi lidmi a tzv. domácími mazlíčky. Jak jsem již naznačila v předchozí části, autoři zde hojně využívají perspektivu symbolického interakcionismu a snaží se ukázat, že zvířata jsou schopna vstupovat s lidmi do smysluplných interakcí jako subjekty a být interagujícím partnerem, ačkoliv (ve většině případů) nepoužívají lingvistické symboly [Sanders 2007; Brown 2007]. Důraz je kladen na intersubjektivitu, která vyvstává z těchto interakcí. V praxi to znamená např. proces, ve kterém lidé konstruují individualitu, emocionalitu a identitu „zvířecích druhých“, v němž dochází k výměně významů či záměrů a kdy interakce se zvířaty proměňuje identitu lidských aktérů.

„V kontrastu ke konvenčním pozitivistickým předpokladům (...) je zde patrná evidence, že psi a další zvířata, se kterými lidé běžně přichází do kontaktu, mají alespoň základní schopnost „brát na sebe roli druhého“; a že se chovají způsobem, který je cílevědomě zaměřen na formování interakcí k dosažení svých cílů nebo na komunikaci za účelem porozumění subjektivní zkušenosti svých partnerů. (...) Typickým příkladem, se kterým se ve svém výzkumu setkal, byl ošetrovatel, jenž byl smutný či v depresi, a pes, který evidentně rozeznal tento emocionální stav, a choval se způsobem, který byl zaměřen na utěšení či projevení zájmu.“ [Arluke, Sanders 1996: 45]

Sociologové si všímají i rozdílu ve vnímání zvířecí subjektivity v různých podmínkách. V zařízeních, kde jsou zvířata pouhými prostředky nějakého lidského účelu, je jejich osobnost potlačována (nejvíce ze strany institucí). Ačkoliv někdy pracovníci vnímají subjektivitu zvířat jako reálnou, tuší, že by tak činit neměli, což vyplývá např. z rozhovorů s pracovníky primatologické laboratoře: „Mně a dalším primatologům se zdá zřejmé, že tato opice utěšuje druhou, ale nejsme oprávněni to říkat, jelikož bychom kvůli tomu ztratili respekt, proto raději používáme klinické termíny.“ [Rees 2001: 238] Naopak majitelé domácích mazlíčků se takové soudy nezdráhají sdělit. Sanders ve své studii „pejskařů“ např. popisuje, že tito lidé mají s mimolidskými zvířaty velmi blízké vztahy, nepochybují o tom, že jsou psi subjektivními aktéry a interakce s nimi popisují jako autentickou a vzájemnou emocionální i významovou výměnu. „Majitelé vnímali, že jejich blízké vztahy se psy byly založeny na intersubjektivitě a sdílení emocí.“ [Sanders 1993: 218] Psi jsou svými majiteli také popisováni jako vědomí aktéři, kteří dokážou měnit situaci nebo se alespoň pokusit ukázat svou vůli s citlivostí na reakci druhého, jenž poskytuje mantinely. Dutton a Williams [2004: 216] uvádí interakci člověka a psa prostřednictvím vodítka jako příklad intersubjektivní

úrovně, na které se rozhoduje o společném jednání: „Použití vodítka je efektivním způsobem, jak mohou obě strany vyjádřit svoje záměry k pohybu konkrétním způsobem a skrze který může majitel trvat, aby pes následoval jeho směr chůze konkrétním směrem.“

Vedle zkoumání samotných interakcí je množství literatury věnováno pozitivním efektům, které má zvíře na lidské jedince. Vlivem na fyzické a mentální zdraví se zabývá především medicína a psychologie [Winefield, Black, Chur-Hansen 2008; McNicholas et al. 2005], ale sociologii zajímá zejména vliv vlastnictví zvířete na společenský život a identitu jedince. Peter Messent [1983] si jako jeden z prvních při své studii návštěvníků londýnského parku povšimnul, že majitelé psů s daleko větší pravděpodobností navazovali kontakt s dalším člověkem. Tuto myšlenku rozvedl Robins [Robins, Sanders, Cahill 1991], jenž s dalšími kolegy zkoumal dynamiku interakcí majitelů psů ve veřejném parku. Z jejich pozorování vyplynulo, že přítomnost psa usnadnila navázání komunikace s cizími lidmi a následné vytvoření důvěry mezi novými známými. Tento fenomén popsal i český psycholog Matoušek [1997: 79]: „Zvíře je ‚sociálním mazivem‘ v rodinných i mimorodinných kontaktech lidí, například ‚pejskaři‘ mají v parku mnohem víc interakcí s jinými lidmi než ti, kdož se v parku procházejí bez zvířete.“

Zaměstnanci využívající zvířata

Jak jsem již naznačila na příkladu z primatologické laboratoře, sociologové se vedle interakcí s domácími mazlíčky ve velké míře věnují též lidsko-zvířecím vztahům na pracovištích, kde je zvíře více objektem než interagujícím partnerem (subjektem). Mezi nejvýznamnější badatele této oblasti patří Arnold Arluke, jenž svá studia zasvětil etnografickým výzkumům v prostředí vzdělávacích institucí či laboratoří využívajících zvířata ve výuce či vědeckých experimentech. Věnuje se tomu, jak dochází k objektivizaci či odosobnění používaných zvířat [Arluke 1988], jakým způsobem se pracovníci vyrovnávají se stresem způsobeným touto objektivizací [Arluke 1990, 1992], jak se brání proti kritice ze strany lidí vně laboratoře prostřednictvím omezení úniku informací [Arluke 1991] a jak si na objektivizované zacházení se zvířaty zvykají studenti [Arluke 2004; Arluke, Hafferty 1996]. Mary Phillips [1994: 121], která se zabývá stejnou oblastí, se zase zaměřila na to, jak je tento objektivizovaný status vytvářen skrze absenci pojmenování: „Používáním vlastních jmen sociálně konstruuje individua a vytváříme narativní význam smyslu jejich životů.“ Pokusná zvířata postrádají tuto individualitu, a proto je s nimi zacházeno jiným způsobem. V jiné studii se zaměřila na skutečnost, že je u těchto zvířat pravděpodobněji ignorována bolest a strádání než např. u veterinárních pacientů [Phillips 1993].

Z hlediska duševního, fyzického i sociálního zdraví patří mezi nejnáročnější činnosti spojené se zvířaty práce na jatkách. Těžká a rutinní práce s ostrými nástroji v nehostinném prostředí způsobuje zaměstnancům četná zranění i onemocnění. Práce zahrnující manipulaci s živými, zabíjenými a posléze mrtvými zvířaty však může mít za následek i vážné psychologické trauma včetně posttraumatické stresové poruchy [Dillard 2008].

Socioložka Amy Fitzgerald se svými kolegy zase zaznamenala tzv. přetékající efekt (*spillover effect*), kterým označuje negativní vliv přítomnosti jatek na širší komunitu. Ze statistik

vyplývá, že v amerických oblastech, kde jsou provozována jatka, je setrvale zaznamenávána vyšší míra násilných trestních činů. Fitzgerald [Fitzgerald, Kalof, Dietz 2009] je přesvědčena, že násilná práce na jatkách vede ke znečitlivění a ztrátě empatie, a proto tyto pracovníci s větší pravděpodobností otupí i vůči utrpení lidských bytostí.

Zvířata coby průmyslové komodity

Kromě samotných pracovníků jatek je předmětem zájmu sociologického zkoumání i otázka současné produkce a konzumace masa, mléka a vajec pocházející z průmyslové živočišné výroby. Britský sociolog Twine [2010] poukazuje na to, že s nástupem industriální revoluce byla tzv. hospodářská zvířata v rámci průmyslové výroby redukována na stroje, které jsou díky biotechnologii stále výkonnější bez ohledu na to, jaké následky bude mít tato rostoucí efektivita na život samotných zvířat. S pomocí Foucaultova pojetí biomoci analyzuje tyto technologie a způsoby, jakými je tato praxe kulturně legitimizovaná i přes závažné negativní externality ovlivňující lidské zdraví, bezpečnost potravin i životní prostředí.

Otázkou ospravedlnění konzumace zvířat se zabývá i americká socioložka a psycholožka Joy [2009], která zavedla a zpopularizovala termín *karnismus* (*carnism*). Podle autorky jde o všeobecně sdílenou a nerefektovanou ideologii, že je správné nebo dokonce žádané konzumovat maso zvířat, která jsou v dané kultuře definovaná jako jedlá. Řadou sdílených přesvědčení (např. že je konzumace masa nezbytná) a mechanismů (skrývání původu masa) se lidé vyrovnávají s nepříjemnými pocity, které by mohli mít kvůli rostoucí senzibilitě vůči utrpení a zabíjení ostatních zvířat.

Tohoto trendu si všiml i německý sociolog Elias [2007], který popisuje, že s civilizačními návyky je pro lidi stále nepříjemnější vidět při konzumaci celé zvíře nebo jeho zabíjení, a proto se projevuje tendence k postupnému zakrývání těchto scén.

Kromě zakrývání původu je dalším mechanismem podceňování jedlých zvířat. Australský psycholog Loughnan [Loughnan, Haslam, Bastian 2010] v rámci svých psychologických experimentů zjistil, že lidé, kteří konzumují maso určitého zvířete, mají tendenci podceňovat jeho mentální schopnosti a morální status, čímž se vyrovnávají s tzv. masovým paradoxem (*meat paradox*), což je termín, kterým popisuje kognitivní disonanci z konzumace zvířat.

Násilné činy páchané na zvířatech

Další významnou oblastí zkoumání lidsko-zvířecích vztahů je sociologie deviací, jež se v rámci Human-Animal Studies zabývá problematikou týrání zvířat a dalšími trestnými činy. Zajímá se o výskyt těchto jevů, jejich příčiny a negativní společenské důsledky, souvislost s dalšími formami násilí a osobnostní charakteristiky pachatelů.

Jednou z oblastí deviace, v níž byla vysledována souvislost s týráním zvířat, je domácí násilí. Studie dokládají, že v domácnostech, ve kterých bylo odhaleno fyzické týrání dětí, bylo přítomno i týrání domácích zvířat [Becker, French 2004]. Podobné výsledky zjišťují i studie zaměřené na násilí páchané na ženách [Ascione 1998; Flynn 2000]. Autoři shodně uvádí, že přítomnost týraných domácích zvířat je pravděpodobným indikátorem ostatních forem domácího násilí.

Zvířata jsou navíc v situaci rodinného konfliktu často zneužívána jako prostředek psychologického a fyzického teroru. Ascione [1998] prokázal, že páchaní týrání zvířat i setkávání s tímto jevem může mít u žen i dětí poškozující psychologické následky, které mohou dlouho přetrvávat. Také proto je třeba věnovat pozornost tomuto fenoménu.

Dalším poznatkem je souvislost mezi zneužíváním zvířat a agresivitou namířenou proti lidem obecně. Kellert a Felthous se zaměřili na děti, která měla zkušenosti s týráním zvířat, a odhalili znaky, které nejvíce predikují pozdější násilné chování vůči lidem. Zahrnují absenci výčitek svědomí, viktimizaci různých druhů zvířat a kruté jednání se sociálně vysoce hodnocenými zvířaty (psy, kočami) [Kellert, Felthous 1985].

Několik studií se zabývalo i sériovými vrahy a jejich zkušenostmi s týráním zvířat. Například Lockwood a Church [1996] provedli retrospektivní studii masových vražd a na základě svých zjištění došli k závěru, že zatímco ne každý, kdo týrá zvířata, se stane sériovým vrahem, prakticky každý sériový vrah nejprve týral zvířata.

Podobné výsledky přinesla i analýza případových studií sériových vražd, kterou publikovali Wright a Hensley [2003]. Ti zkoumali možné propojení krutého jednání vůči zvířatům a sériovými vraždami. Odhalili, že týráním zvířat si pachatelé v dětství kompenzovali ponižování a deprivaci způsobenou blízkými lidmi, otupěli vůči bolesti druhého a v dospělosti obrátili praktiky, které se naučili na zvířatech, vůči lidem.

Oblast sociologie deviací je důležitá nejen kvůli odhalení souvislosti týrání zvířat s násilím vůči lidským bytostem, ale také kvůli závažnosti činů samotných a nutnosti účinné prevence. Podrobněji o této otázce pojednávám v článku „Násilné činy páchané na zvířatech v souvislosti dalších patologických jevů“ [Vandrovcová 2008].

Sociální hnutí

Další oblastí zájmu jsou sociální hnutí, jež bojují za práva či ochranu zvířat. Historii těchto hnutí se ve své knize věnuje Keith Tester [1992], který ukazuje, že zájem o práva zvířat se výrazně projevoval již od 18. století. Dobrý přehled poskytují ve své knize též Jasper a Nelkin [1992], kteří kromě podrobného popisu historického vývoje představují filozofické kořeny hnutí a podmínky, jež jim daly vzniknout. Jejich původ vidí v západní industrializaci a urbanizačních procesech, které změnilly lidskou orientaci vůči zvířatům. Zvířata přestávají být během industriální revoluce pouhými „nástroji práce a produkce“ a „městští obyvatelé se začínají se zvířaty setkávat téměř výhradně jako s domácími mazlíčky“ [Jasper, Nelkin 1992: 4].

Groves [1997] se ve své knize o aktivistech bojujících proti využívání zvířat v laboratořích zaměřuje zejména na charakter tohoto hnutí, který je odlišný od sociálních hnutí v minulosti. Členové tzv. nového sociálního hnutí neusilují o peníze a moc, ale o emocionalitu (do stejné skupiny řadí též hnutí sexuálních menšin). „Organizace se s pomocí médií snaží mobilizovat stud a přetvářet je do zvládnutelných emocí hrdosti či vzteku.“ [Groves 1997: 10] K překvapení autora dávala většina aktivistů důraz na zcela racionální ospravedlnění své účasti v hnutí. Během svého zúčastněného pozorování rovněž odhalil vysokou korelaci mezi deklarovanými idejemi a praxí: „Aktivisté přijali etiku osobní odpovědnosti za své činy. Jejich

odpovědi měly charakter individualistické zpovědi.“ [Groves 1997: 29] Stejného jevu si všiml během svého výzkumu též Herzog [1993: 110], přičemž „nejčastěji zmiňovanou oblastí změny bylo stravování aktivistů“. Vedle těchto proměn Herzog [1993] zaznamenal rovněž pozitivní vliv účasti v hnutí na interpersonální vztahy, štěstí a celkovou pohodu. Gaarder [2008], která se ve svém výzkumu zaměřila na ženskou část aktivistů, však poukazuje i na negativní vlivy. Na jedné straně odhalila, že díky aktivismu ženy pociťují zhoršení interpersonálních vztahů v rodině a zkomplikování kariérní dráhy, ale na druhé straně si tím zvyšují sebevědomí a sebeúctu. „Další objevily, že mají vůdčí schopnosti, propagační dovednosti nebo politický vliv.“ [Gaarder 2008: 20] Vztahové problémy si tyto ženy kompenzují tím, že našly smysluplnou náplň života.

Další autoři se ve svých studiích pokouší vykreslit osobnostní charakteristiky zvířecích aktivistů. Jamison a Lunch [1992] vykresluje profil typického aktivisty za práva zvířat v USA, kterým je podle nich žena, běloška s vysokým vzděláním, žijící ve městě, ve věku přibližně 30 let. Politicky se takový aktivista řadí mezi demokraty či nezávislé se středoliberálním pohledem. Ve svém článku uvádí, že „aktivisté za práva zvířat jsou dobře vzdělaní lidé střední třídy, kteří mají dostatek volného času a inklinují k aktivitě v politickém systému“ [Jamison, Lunch 1992: 454]. Zajímavým poznatkem článku je kontrast mezi charakteristikou vůdčích a řadových členů. Zatímco řadoví aktivisté často uvádí, že hlavním mobilizačním faktorem pro ně bylo vlastnictví domácího mazlíčka, vůdčí osobnosti považují i samotné vlastnění zvířete za morálně problematické.

Kromě výše jmenovaných kvalitativních studií byla prováděna též kvantitativní dotazníková šetření. Plous [1998] se rozhodl zkoumat ideový posun v hnutí za práva zvířat během šesti let. V roce 1990 byl proveden výzkum s 402 účastníky pochodu za práva zvířat a v roce 1996 tentýž dotazník poskytl 372 aktivistům účastnících se stejné události. Zatímco v roce 1990 považovala většina demonstrujících za nejpálčivější problém experimentování se zvířaty, o šest let později byl důraz kladen na problematiku tzv. hospodářských zvířat. Tento posun byl znát i na změně stravovacích preferencí směrem k rostlinné stravě. „V roce 1996 36 % udržovalo veganskou dietu (tj. stravu bez živočišných produktů) a pouhých 2 % nebyla vegetariány, srovnáme s 18 % a 9 % v roce 1990.“ [Plous 1998: 50]

Postoje lidí ke zvířatům

Do oblasti Human-Animal Studies patří též studie, které se zabývají postupnou proměnou postojů lidí vůči zvířatům v moderní společnosti [Franklin 1999], ale i měřením současných postojů, jež jsou dávány do souvislosti s nejrůznějšími osobnostními či sociálními charakteristikami.

Herzog, Betchart a Pittman [Herzog, Betchart, Pittman 1991] ve své studii použili Likertovu škálu k měření souvislosti mezi postojem vůči zvířecímu *welfare* (překládáno jako pohoda či stav bez strádání), genderem a sexuální orientací. Tuto škálu pojmenovali *The Attitude to Animal Scale* (AAS), která se k měření postojů používá dodnes. Např. Taylor a Signal [2005] tuto škálu zkombinovali s indexem interpersonální reaktivity (*Interpersonal Reactivity Index*) za účelem měření souvislosti empatie a pozitivních postojů vůči zvířatům. Ve své studii chtěli prověřit rčení „Kdo je dobrý ke zvířatům,

je dobrý také k lidem“, jinak řečeno, zda pozitivní postoje vůči zvířatům mohou být indikátorem mezilidské empatie. Výsledky odhalily signifikantní korelace mezi úrovní empatie, genderem, vlastnictvím domácího mazlíčka a postojem vůči zvířatům. Podle autorů tedy vyšlo najevo, že existuje „významná souvislost mezi mezilidskou empatií a postojem vůči zvířatům, jenž může převážit dříve nalezené genderové odlišnosti“ [Taylor, Signal 2005: 25]. Ve své další studii škálu AAS zkombinovali s demografickými proměnnými a ukázali, že statisticky významný vliv na AAS skóre nemají věk ani vzdělání, zato prokázali vliv zaměstnání a výše příjmu. Oponují tak všeobecnému tvrzení, že vzdělanější lidé mají pozitivnější postoje vůči zvířatům. „Zatímco je trendem tvrdit, že lidé s vyšším formálním stupněm vzdělání prokazují více postojů orientovaných na pohodu zvířat, není tato tendence signifikantní.“ [Signal, Taylor 2006: 155]

Peek, Dunbam a Dietz [1997] se zaměřili na otázku pohláví a ve svém výzkumu se snažili odhalit, proč je mezi aktivisty za práva zvířat tak vysoké procento žen. Vysvětlení vysoké podpory zvířecích práv ze strany žen nachází v socializaci k soucitnějším a pečujícím postojům, v reakci na dříve zakoušenou patriarchální dominanci, ale též podle nich „může být strategií, kterou některé ženy využívají v procesu pokračující rekonstrukce a prezentování obrazu svého genderu vůči ostatním, ukázat svou pečující stránku i když odmítly tradiční vztahové role“ [Peek, Dunbam, Dietz 1997: 919].

Další skupina autorů se snažila odhalit souvislost mezi podporou ideje práv zvířat, vírou v evoluci a náboženským fundamentalismem. Za pomoci regresivní analýzy odhalili, že lidé s konzervativními postoji a lidé tíhnoucí k fundamentalismu, jež hájí diskontinuitu mezi lidmi a ostatními druhy či kreacionismus, méně často podporovali ideu práv zvířat. Naopak zastánci evoluční teorie, kteří vnímají živočišné druhy v kontinuitě, zastávali zvířecí práva častěji [DeLeeuw et al. 2007].

Kritika daného stavu

Posledním a stále důležitějším tématem, které zde zmíním, je kritika současného stavu zacházení se zvířaty. Jedná se o kritickou nebo též angažovanou sociologii, která odmítá hodnotovou neutralitu a zaměřuje na kritickou reflexi.

Stoupenci tzv. kritických zvířecích studií (Critical Animal Studies) se výrazně ohrazují proti tzv. „mainstreamovým“ Human-Animal Studies (MHAS), která nemají kritický potenciál a často pouze konstatují či dokonce pomáhají obhajovat daný stav. Velká část kritiky proto směřuje dovnitř oboru a akademici MHAS jsou obviňováni z toho, že jsou pro ně mezidruhové vztahy pouze zajímavým tématem a zvířata pouze abstraktní entitou, kterým nepřisuzují hodnotu citících bytostí, jež mají zájem vyhnout se utrpení. Svým kolegům vyčítají kriticky zaměřeni badatelé absenci sociálních, etických a politických kontextů [Schicktanz 2006; Weisberg 2009; Best 2009]. Sociologové v rámci MHAS podle nich považují zvířata za „objekt, znak, referent či historickou abstrakci, která slouží k produkci knih, článků nebo konferenčních příspěvků“ [Best 2009: 21].

Kritická zvířecí studia (CAS) se snaží překonat omezení MHAS, kritizují zneužívání zvířat v oblasti zábavy, vědy i potravinového průmyslu [Kemmerer 2004; Irvine 2006]. CAS se snaží vyhnout teoretizování beze smyslu a zaměřují se na přímější zasazení teorie do praxe, analýzy do politiky

a akademie do společenské komunity. Jejich cílem je zlepšit všeobecné porozumění společenskému útlaku. Ideologii *speciesismu* (*druhové nadřazenosti*) dávají do souvislosti se sexismem, rasismem a dalšími ideologiemi, které jsou podle nich součástí širšího globálního systému dominance [Nibert 2002; Adams 2006].

Podobně jako MHAS, ale s větším důrazem, se staví proti dichotomizaci lidí a ostatních zvířat. Vytváření hranic mezi lidmi a zvířaty podle Hobson-Westona [2007: 25] „slouží k ospravedlnění ignorace jejich zájmů a potřeb“. Podobně jako Bauman [2003] vysvětluje mechanismy, jež usnadnily holocaust, jde i v případě zvířat o moderní tendence vyloučit určité skupiny bytostí z morálního univerza.

Politicky jsou CAS částečně propojena s kritikou kapitalismu a jejich autoři podporují „rozvoj decentralizované a demokratické společnosti bez vykořisťování, dominance, útlaku, týrání a zabíjení“ [Best 2009: 25]. Kritická studia navazují na tradici Frankfurtské školy sociálního kriticismu a její neomarxistické zaměření. Autoři často upozorňují na to, že Adorno, Horkheimer, Marcuse i Fromm, kteří čelili situaci rostoucího totalitarismu, mimo jiné kritizovali dominanci nad přírodou a obhajovali revoluční hnutí namířená proti konzumerismu a konformismu. CAS se chtějí ekvivalentně obracet k hnutí za práva zvířat, artikulovat jejich požadavky a poskytnout jim akademické zázemí.

Závěr

Jak jsem se pokusila ukázat, obor Human-Animal Studies je velice různorodý, jak díky široké škále oblastí, ve kterých se zvířata v lidské společnosti vyskytují, tak díky množství způsobů, kterým lze k těmto oblastem přistupovat. Některá zvířata jsou privilegovanými členy společnosti a těší se vysokému statusu rodinných příslušníků, zatímco jiná jsou marginalizovaná a přes své obrovské počty téměř neviditelná. Zároveň se čím dál více ozývají hlasy, které na tuto nerovnost poukazují s odkazem na nové poznatky o mentálních, emocionálních i sociálních kapacitách těchto tvorů. Sociologie by měla neustále reflektovat významy, které zvířata pro dnešního člověka mají, odhalovat vznikající konflikty a pokud možno i kritickým způsobem narušit tradiční „pozitivistický, strukturalistický, redukcionistický pohled na přírodní svět a místo člověka v něm“ [Arluke, Sanders 1996: 56]. Podobně jako obor Gender Studies kriticky reflektuje stereotypní představy o postavení muže a ženy ve společnosti a snaží se překonat „androcentrický“ přístup, obor Human-Animal Studies může přispět k reflexi a kritice dosavadního výhradně „antropocentrického“ pohledu. Z dosavadního vývoje lze předpokládat, že 21. století bude svědkem zásadního přehodnocení našeho vztahu k mimolidským tvorům. Je dokonce možné, že tato změna bude podobně přelomová jako přijetí univerzálního konceptu lidských práv nebo zrovnoprávnění žen.

- Adams, Carol J. 2006. *The Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory*. New York: The Continuum International Publishing Group Inc.
- Alger, Janet M., Steven F. Alger. 1997. „Beyond Mead: Symbolic Interaction between Humans and Felines.“ *Society and Animals* 5 (1): 65-81, <http://dx.doi.org/10.1163/156853097X00222>.
- Arлуke, Arnold. 1988. „Sacrificial Symbolism in Animal Experimentation.“ *Anthrozoos* 2: 98-117, <http://dx.doi.org/10.2752/089279389787058091>.
- Arлуke, Arnold. 1990. „Moral Elevation in Medical Research.“ *Advances in Medical Sociology* 1: 189-204.
- Arлуke, Arnold. 1991. „Going into the Closet with Science: Information Control Among Animal Experimenters.“ *Journal of Contemporary Ethnography* 20 (3): 306-330, <http://dx.doi.org/10.1177/089124191020003004>.
- Arлуke, Arnold. 1992. „Trapped in a Guilt Cage.“ *New Scientist* 134 (4): 33-35.
- Arлуke, Arnold. 1994. „We Build a Better Beagle': Fantastic Creatures in Lab Animal Ads.“ *Qualitative Sociology* 17 (2): 143-158, <http://dx.doi.org/10.1007/BF02393498>.
- Arлуke, Arnold. 2004. „The Use of Dogs in Medical and Veterinary Training: Understanding and Approaching Student Uneasiness.“ *Journal of Applied Welfare Science* 7 (3): 197-204, http://dx.doi.org/10.1207/s15327604jaws0703_6.
- Arлуke, Arnold, Frederic Hafferty. 1996. „From Apprehension to Fascination with, Dog Lab': The Use of Absolutions by Medical Students.“ *Journal of Contemporary Ethnography* 25 (2): 201-225, <http://dx.doi.org/10.1177/089124196025002002>.
- Arлуke, Arnold, Clinton R. Sanders. 1996. *Regarding Animals*. Philadelphia: Temple University Press.
- Arлуke, Arnold, Clinton R. Sanders (eds.). 2008. *Between the Species: A Reader in Human-Animal Relationships*. Boston: A & B Pearson.
- Ascione, Frank R. 1998. „Battered Women's Reports of their Partners' and their Children's Cruelty to Animals.“ *Journal of Emotional Abuse* 1 (1): 119-133, http://dx.doi.org/10.1300/J135v01n01_06.
- Bauman, Zygmunt. 2003. *Modernita a holocaust*. Praha: SLON.
- Beardsworth, Alan, Alan Bryman. 2001. „The Wild Animal in Late Modernity: The Case of the Disneyization of Zoos.“ *Tourist Studies* 1 (1): 83-104, <http://dx.doi.org/10.1177/146879760100100105>.
- Beck, Alan M., Aaron H. Katcher. 2003. „Future Directions in Human-Animal Bond Research.“ *American Behavioral Scientist* 47 (1): 79-93, <http://dx.doi.org/10.1177/0002764203255214>.
- Becker, Fiona, Lesley French. 2004. „Making the Links: Child Abuse, Animal Cruelty, and Domestic Violence.“ *Child Abuse Review* 13 (6): 399-414, <http://dx.doi.org/10.1002/car.878>.
- Bekoff, Marc. 2003. *Minding Animals: Awareness, Emotions, and Heart*. New York. Oxford University Press.
- Best, Steven. 2009. „The Rise of Critical Animal Studies: Putting Theory into Action and Animal Liberation into Higher Education.“ *Journal for Critical Animal Studies* 7 (1): 9-54.
- Bowlby, John. 1969. *Attachment and Loss: Volume 1: Attachment*. London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.
- Brandt, Keri. 2004. „A Language of Their Own: An Interactionist Approach to Human-Horse Communication.“ *Society and Animals* 12 (4): 299-316, <http://dx.doi.org/10.1163/1568530043068010>.
- Brown, Sue-Ellen. 2007. „Companion Animals as Selfobjects.“ *Anthrozoös* 20 (4): 329-343, <http://dx.doi.org/10.2752/089279307X245654>.
- Bryant, Clifton D. 1979. „The Zoological Connection: Animal-Related Human Behavior.“ *Social Forces* 58 (2): 399-421, <http://dx.doi.org/10.1093/sf/58.2.399>.
- Carmeli, Yoram S. 2002. „Cruelty to Animals and Nostalgic Totality: Performance of a Traveling Circus in Britain.“ *The International Journal of Sociology and Social Policy* 22 (11/12): 73-88, <http://dx.doi.org/10.1108/01443330210790201>.
- Catanzaro, Thomas E. 2003. „Section Introduction: Human-Animal Bond and Primary Prevention.“ *American Behavioral Scientist* 47 (1): 29-30, <http://dx.doi.org/10.1177/0002764203255209>.
- Cerulo, Karen A. 2009. „Nonhumans in Social Interaction.“ *Annual Review of Sociology* 35 (1): 531-52, <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-soc-070308-120008>.
- Corson, Samuel A., Elizabeth O. Corson, Peter H. Gwynne, L. Eugene Arnold. 1975. „Pet-Facilitated Psychotherapy in a Hospital Setting.“ *Current Psychiatric Therapies* 15: 277-286.
- Crist, Eileen. 1999. *Images of Animals: Anthropomorphism and Animal Mind, Animals, Culture, and Society*. Philadelphia: Temple University Press.
- DeLeeuw, Jamie L., Luke W. Galen, Cassandra Aebersold, Victoria Stanton. 2007. „Support for Animal Rights as a Function of Belief in Evolution, Religious Fundamentalism, and Religious Denomination.“ *Society and Animals* 15 (4): 353-363, <http://dx.doi.org/10.1163/156853007X235528>.
- De Mello, Margo. 2010. *Teaching the Animal: Human-Animal Studies across the Discipline*. New York: Lantern Books.
- Dillard, Jennifer. 2008. „A Slaughterhouse Nightmare: Psychological Harm Suffered by Slaughterhouse Employees and the Possibility of Redress through Legal Reform.“ *Georgetown Journal on Poverty Law & Policy* 15 (2): 391-409.
- Douglas, Mary. (1966) 1984. *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge.
- Dutton, Diane, Carl Williams. 2004. „A View from the Bridge: Subjectivity, Embodiment and Animal Minds.“ *Anthrozoös* 17 (3): 210-224, <http://dx.doi.org/10.2752/089279304785643302>.
- Einwohner, Rachel L. 2002. „Motivational Framing and Efficacy Maintenance: Animal Rights Activists' Use of Four Fortifying Strategies.“ *Sociological Quarterly* 43 (4): 509-526, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1533-8525.2002.tb00064.x>.

- Elias, Norbert. 2007. *O procesu civilizace: Sociogenetická a psychogenetická zkoumání, 1. díl: Proměny chování ve světských vyšších vrstvách Západu*. Praha: Argo.
- Evans, Edward P. 1906. *The Criminal Prosecution and Capital Punishment of Animals*. New York: E. P. Dutton.
- Fawcett, Nicholas R., Eleonora Gullone. 2001. „Cute and Cuddly and a Whole Lot More? A Call for Empirical Investigation into the Therapeutic Benefits of Human-Animal Interaction for Children.“ *Behaviour Change* 18 (2): 124-33, <http://dx.doi.org/10.1375/bech.18.2.124>.
- Fitzgerald, Amy J., Linda Kalof, Thomas Dietz. 2009. „Slaughterhouses and Increased Crime Rates: An Empirical Analysis of the Spillover From “The Jungle” Into the Surrounding Community.“ *Organization & Environment* 22 (2): 158-184, <http://dx.doi.org/10.1177/1086026609338164>.
- Flynn, Clifton P. 2000. „Why Family Professionals Can No Longer Ignore Violence Toward Animals.“ *Family Relations* 49 (1): 87-95, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3729.2000.00087.x>.
- Flynn, Clifton P. (ed.). 2008. *Social Creatures: A Human and Animal Studies Reader*. New York: Lantern Books.
- Franklin, Adrian. 1998. „Naturalizing Sports: Hunting and Angling in Modern Environments.“ *International Review for the Sociology of Sport* 33 (4): 355-366, <http://dx.doi.org/10.1177/101269098033004003>.
- Franklin, Adrian. 1999. *Animals and Modern Cultures. A Sociology of Human-Animal Relations in Modernity*. London: Sage Publications.
- Gaarder, Emily. 2008. „Risk and Reward: The Impact of Animal Rights Activism on Women.“ *Society and Animals* 16 (1): 1-22, <http://dx.doi.org/10.1163/156853008X269863>.
- Gardner, R. Allen, T. Beatrice Gardner. 1969. „Teaching Sign Language to a Chimpanzee.“ *Science* 165 (3894): 664-672, <http://dx.doi.org/10.1126/science.165.3894.664>.
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Gluck, John P. 1997. „Harry F. Harlow and Animal Research: Reflection on the Ethical Paradox.“ *Ethics & Behavior* 7 (2): 149-161, http://dx.doi.org/10.1207/s15327019eb0702_6.
- Groves, Julian. 1997. *Hearts and Minds: The Controversy over Laboratory Animals*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Herzog Jr., Harold A. 1993. „The Movement Is My Life: The Psychology of Animal Rights Activism.“ *Journal of Social Issues* 49 (1): 103-109, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-4560.1993.tb00911.x>.
- Herzog Jr., Harold A., Nancy S. Betchart, Robert B. Pittman. 1991. „Gender, Sex Role Orientation, and Attitudes Toward Animals.“ *Anthrozoös* 4 (3): 184-191, <http://dx.doi.org/10.2752/089279391787057170>.
- Hirschman, Elizabeth C., Clinton R. Sanders. 1997. „Motion Pictures as Metaphoric Consumption: How Animal Narratives Teach Us to Be Human.“ *Semiotica* 115 (1-2): 53-80, <http://dx.doi.org/10.1515/semi.1997.115.1-2.53>.
- Hobson-West, Pru. 2007. „Beasts and Boundaries: An Introduction to Animals in Sociology, Science and Society.“ *Qualitative Sociology Review* 3 (1): 23-41.
- Holloway, Lewis. 2003. „What a Thing, Then, Is This Cow...: Positioning Domestic Livestock Animals in the Texts and Practices of Small-Scale, Self-Sufficiency.“ *Society and Animals* 11 (2): 145-165, <http://dx.doi.org/10.1163/156853003769233351>.
- Hosey, Geoff, Vicky Melfi. 2014. „Human-Animal Interactions, Relationships and Bonds: a Review and Analysis of the Literature.“ *International Journal of Comparative Psychology* 27 (1): 117-142.
- Irvine, Leslie. 2003. „George’s Bulldog: What Mead’s Canine Companion Could Have Told Him about the Self.“ *Sociological Origins* 3 (1): 46-49.
- Irvine, Leslie. 2006. „Animals in Disasters: Issues for Animal Liberation Activism and Policy.“ *Journal for Critical Animal Studies* 4 (1): 2-16.
- Jamison, Wesley V., William M. Lunch. 1992. „Rights of Animals, Perceptions of Science, and Political Activism: Profile of American Animal Rights Activists.“ *Science, Technology, & Human Values* 17 (4): 438-458, <http://dx.doi.org/10.1177/016224399201700402>.
- Jasper, James, Dorothy Nelkin. 1992. *The Animal Rights Crusade: The Growth of a Moral Protest*. New York: Free Press.
- Jerolmack, Colin. 2005. „Our Animals, Our Selves? Chipping Away the Human-Animal Divide.“ *Sociological Forum* 20 (4): 651-660.
- Johnson, Rebecca, Richard Meadows, Jennifer Haubner, Kathy Sevedge. 2003. „Human-Animal Interaction: A Complementary/Alternative Medical (CAM) Intervention for Cancer Patients.“ *American Behavioral Scientist* 47 (1): 55-69, <http://dx.doi.org/10.1177/0002764203255213>.
- Joy, Melanie. 2009. *Why We Love Dogs, Eat Pigs, and Wear Cows: An Introduction to Carnism*. San Francisco: Conari Press.
- Kalof, Linda. 2007. *Looking at Animals in Human History*. London: Reaktion Books.
- Kalof, Linda, Amy Fitzgerald (eds.). 2007. *The Animals Reader: The Essential Classic and Contemporary Writings*. Oxford: Berg.
- Kalof, Linda, Seven Mattes, Amy Fitzgerald. 2015. *Animal Studies Bibliography* [online]. Michigan: Animal Studies at MSU [cit 1. 6. 2015]. Dostupné z: <http://www.animalstudies.msu.edu/bibliography.php>.
- Kellert, Stephen R., Alan R. Felthous. 1985. „Childhood Cruelty Toward Animals Among Criminals and Noncriminals.“ *Human Relations* 38 (12): 1113-1129, <http://dx.doi.org/10.1177/001872678503801202>.
- Kemmerer, Lisa. 2004. „Hunting Tradition: Treaties, Law, and Subsistence Killing.“ *Journal for Critical Animal Studies* 2 (2): 1-20.
- Kete, Kathleen. 1995. *The Beast in the Boudoir: Petkeeping in Nineteenth-century Paris*. Berkeley: University of California Press.
- Lawick-Goodall, Jane. 1978. *Ve stínu člověka*. Praha: Mladá fronta.
- Lerner, Jennifer E., Linda Kalof. 1999. „The Animal Text: Message and Meaning in Television Adver-

- tisements." *Sociological Quarterly* 40 (4): 565-586, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1533-8525.1999.tb00568.x>.
- Lévi-Strauss, Claude. 1969. *Totemism*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Lévi-Strauss, Claude. 1971. *Myšlení přírodních národů*. Praha: Československý spisovatel.
- Levinson, Boris M. 1965. „Pet Psychotherapy: Use of Household Pets in the Treatment of Behavior Disorder in Childhood." *Psychological Reports* 17 (3): 695-698, <http://dx.doi.org/10.2466/pr0.1965.17.3.695>.
- Lockwood, Randall, Ann Church. 1996. „Deadly Serious: An FBI Perspective on Animal Cruelty." *Humane Society News*: 27-30.
- Loughnan, Steve, Nick Haslam, Brock Bastian. 2010. „The Role of Meat Consumption in the Denial of Moral Status and Mind to Meat Animals." *Apetite* 55 (1): 156-159, <http://dx.doi.org/10.1016/j.appet.2010.05.043>.
- Matoušek, Oldřich. 1997. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: SLON.
- McNicholas, June, Andrew Gilbey, Ann Rennie, Sam Ahmedzai, Jo-Ann Dono, Elizabeth Ormerod. 2005. „Pet Ownership and Human Health: a Brief Review of Evidence and Issues." *British Medical Journal* 331 (7527): 1252-1254, <http://dx.doi.org/10.1136/bmj.331.7527.1252>.
- Mead, George H. 1907. „Concerning Animal Perception." *Psychological Review* 14: 383-390.
- Messent, Peter. 1983. „Social Facilitation of Contact with Other People by Pet Dogs." Pp. 37-46 in Aaron Katcher, Alan Beck (eds.). *New Perspectives on Our Lives with Companion Animals*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mullin, Molly. 2002. „Animals and Anthropology." *Society and Animals* 10 (4): 387-393, <http://dx.doi.org/10.1163/156853002320936854>.
- Munro, Lyle. 2005. *Confronting Cruelty: Moral Orthodoxy and the Challenge of the Animal Rights Movement*. Boston: Brill.
- Myers, Olin E. 2003. „No Longer the Lonely Species: A Post-Mead Perspective on Animals and Sociology." *The International Journal of Sociology and Social Policy* 23 (3): 46-68, <http://dx.doi.org/10.1108/01443330310790255>.
- Nibert, David. 2002. *Animal Rights, Human Rights: Entanglements of Oppression and Liberation*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Noske, Barbara. 1990. „The Question of Anthropocentrism in Anthropology." *Focaal* 13: 66-84.
- Parshall, Debra P. 2003. „Research and Reflection: Animal-Assisted Therapy in Mental Health Settings." *Counseling and Values* 48 (1): 47-56, <http://dx.doi.org/10.1002/j.2161-007X.2003.tb00274.x>.
- Peek, Charles W., Charlotte C. Dunbam, Bernadette E. Dietz. 1997. „Gender, Relational Role Orientation, and Affinity for Animal Rights." *Sex Roles* 37 (11/12): 905-920, <http://dx.doi.org/10.1007/BF02936346>.
- Phillips, Mary T. 1993. „Savages, Drunks, and Lab Animals: The Researcher's Perception of Pain." *Society and Animals* 1 (1): 61-81, <http://dx.doi.org/10.1163/156853093X00154>.
- Phillips, Mary T. 1994. „Proper Names and the Social Construction of Biography: The Negative Case of Laboratory Animals." *Qualitative Sociology* 17 (2): 119-142, <http://dx.doi.org/10.1007/BF02393497>.
- Plous, Scott. 1998. „Signs of Change within the Animal Rights: Results from a Follow-up Survey of Activists." *Journal of Comparative Psychology* 112 (1): 48-54, <http://dx.doi.org/10.1037/0735-7036.112.1.48>.
- Rees, Amanda. 2001. „Anthropomorphism, Anthropocentrism, and Anecdote: Primatologists on Primatology." *Science, Technology & Human Values* 26 (2): 227-247, <http://dx.doi.org/10.1177/016224390102600205>.
- Regan, Tom. (1983) 2004. *The Case for Animal Rights*. Berkeley: University of California Press.
- Ritvo, Harriet. 1987. *The Animal Estate*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Robins, Douglas, Clinton R. Sanders, Spencer Cahill. 1991. „Dogs and Their People: Pet-Facilitated Interaction in a Public Setting." *Journal of Contemporary Ethnography* 20 (1): 3-25, <http://dx.doi.org/10.1177/089124191020001001>.
- Rowland, Beryl. 1973. *Animals with Human Faces: A Guide to Animal Symbolism*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Sanders, Clinton R. 1993. „Understanding Dogs: Caretakers' Attributions of Mindedness in Canine-Human Relationships." *Journal of Contemporary Ethnography* 22 (2): 205-226, <http://dx.doi.org/10.1177/089124193022002003>.
- Sanders, Clinton R. 1995. „Killing with Kindness: Veterinary Euthanasia and the Social Construction of Personhood." *Sociological Forum* 10 (2): 195-214.
- Sanders, Clinton R. 2003. „Actions Speak Louder than Words: Close Relationships between Humans and Nonhuman Animals." *Symbolic Interaction* 26 (3): 405-426, <http://dx.doi.org/10.1525/si.2003.26.3.405>.
- Sanders, Clinton R. 2007. „Mind, Self, and Human-Animal Joint Action." *Sociological Focus* 40 (3): 320-336, <http://dx.doi.org/10.1080/00380237.2007.10571313>.
- Savage-Rumbaugh, Sue, Stuart G. Shanker, Talbot J. Taylor. 1998. *Apes, Language and the Human Mind*. New York: Oxford University Press.
- Segerdahl, Par (ed.). 2011. *Undisciplined Animals: Invitations to Animal Studies*. Cambridge: Scholars Publishing.
- Schickanz, Silke. 2006. „Ethical Considerations of the Human-Animal-Relationship under Conditions of Asymmetry and Ambivalence." *Journal of Agricultural & Environmental Ethics* 19 (1): 7-16, <http://dx.doi.org/10.1007/s10806-005-4374-0>.
- Signal, Tania D., Nicola Taylor. 2006. „Attitudes to Animals: Demographics Within a Community Sample." *Society and Animals* 14 (2): 147-157, <http://dx.doi.org/10.1163/156853006776778743>.
- Singer, Peter. (1975) 2001. *Osvobození zvířat*. Praha: Práh.
- Stoddart, Helen. 2004. „Animals in Sport and Entertainment." *The Reference Librarian* 41 (86): 25-36, http://dx.doi.org/10.1300/J120v41n86_03.
- Taylor, Nicola, Tania D. Signal. 2005. „Empathy and Attitudes Toward Animals." *Anthrozoös* 18 (1): 18-27.

- Tester, Keith. 1992. *Animals and Society: the Humanity of Animal Rights*. New York: Routledge.
- Thomas, Keith. 1983. *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500-1800*. London: Allen Lane.
- Twine, Richard. 2010. *Animals as Biotechnology - Ethics, Sustainability and Critical Animal Studies*. London: Earthscan.
- Vandrovcová, Tereza. 2008. „Násilné činy páchané na zvířatech v souvislosti dalších patologických jevů.“ Pp. 220-226 in K. Večerník (ed.). *Trendy sociálně patologických jevů* [online]. Sborník příspěvků ze semináře sekce sociální patologie MČSS [cit 25. 5. 2015]. Praha: MČSS. Dostupné z: <http://tinyurl.com/q62fb8q>.
- Waldau, Paul, Kimberley Ch. Patton (eds.). 2006. *A Communion of Subjects: Animals in Religion, Science, and Ethics*. New York: Columbia University Press.
- Weber, Max. 1966. *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: The Free Press.
- Weisberg, Zipporah. 2009. „The Broken Promises of Monsters: Haraway, Animals and the Humanist Legacy.“ *Journal for Critical Animal Studies* 7 (2): 22-62.
- Winefield, Helen R., Anne Black, Anna Chur-Hansen. 2008. „Health Effects of Ownership of and Attachment to Companion Animals in an Older Population.“ *International Journal of Behavioral Medicine* 15 (4): 303-310, <http://dx.doi.org/10.1080/10705500802365532>.
- Wright, Jeremy, Christopher Hensley. 2003. „From Animal Cruelty to Serial Murder: Applying the Graduation Hypothesis.“ *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 47 (1): 71-88.

Tereza Vandrovcová je absolventkou a doktorandkou na katedře sociologie FF UK v Praze. Zabývá se analýzou diskursu experimentální vědy se zaměřením na využití laboratorních zvířat a rozvojem Human-Animal Studies. Úvod do tohoto oboru učí na Karlově Univerzitě, Masarykově Univerzitě a na pražském UNYPU. Lze ji kontaktovat na adrese: tereza@vandrovцова.cz

poznámky

- ¹ Tento pojem se používá pro zdůraznění předpokladu, že neexistuje ostrá demarkační linie, kterou by se člověk vyčleňoval ze skupiny ostatních živočišných druhů. Anglický pojem „non-human animals“ zde překládám jako „mimolidská zvířata“ tedy stejně jako prof. Kohák v přemluvě k českému vydání *Osвобоzení zvířat* Petera Singera [(1975) 2001].
- ² Zdrojem nejnovějších poznatků z této oblasti je např. časopis *Applied Animal Behavior*.
- ³ Sanders, Clinton R. 1995. „Killing with Kindness: Veterinary Euthanasia and the Social Construction of Personhood.“ *Sociological Forum* 10 (2): 195-214.
- Jerolmack, Colin. 2005. „Our Animals, Our Selves? Chipping Away the Human-Animal Divide.“ *Sociological Forum* 20 (4): 651-660.
- ⁴ Arluke, Arnold, Frederic Hafferty. 1996. „From Apprehension to Fascination with ‚Dog Lab‘: The Use of Absolutions by Medical Students.“ *Journal of Contemporary Ethnography* 25 (2): 201-225, <http://dx.doi.org/10.1177/089124196025002002>.
- ⁵ Einwohner, Rachel L. 2002. „Motivational Framing and Efficacy Maintenance: Animal Rights Activists' Use of Four Fortifying Strategies.“ *Sociological Quarterly* 43 (4): 509-526, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1533-8525.2002.tb00064.x>.
- ⁶ Beck, Alan M., Aaron H. Katcher. 2003. „Future Directions in Human-Animal Bond Research.“ *American Behavioral Scientist* 47 (1): 79-93, <http://dx.doi.org/10.1177/0002764203255214>.
- ⁷ The Role of Animals in Human Society. 1993. *Journal of Social Issues* 49 (1).
- ⁸ Animals in Social Relations. 1994. *Qualitative Sociology* 17 (2).
- ⁹ In the Company of Animals. 1995. *Social Research* 62 (3).
- ¹⁰ Animals in the Future of Sociology. 2003. *International Journal of Sociology and Social Policy* 23 (3).
- ¹¹ Animals and People. 2007. *Qualitative Sociology Review* 3 (1).
- ¹² <http://www.isaz.net>
- ¹³ <http://psyeta.org>
- ¹⁴ <http://www.animalsandsociety.org>
- ¹⁵ <http://www.criticalanimalstudies.org> (původně nesla název Center on Animal Liberation Affairs)
- ¹⁶ <http://www2.asanet.org/sectionanimals>
- ¹⁷ <http://www.asanet.org>
- ¹⁸ <http://www.britisoc.co.uk>
- ¹⁹ <http://www.ahsg.co.uk>
- ²⁰ <http://www.animalstudies.msu.edu>
- ²¹ <http://www.censhare.umn.edu/>
- ²² <http://www.animalsociety.arts.uwa.edu.au>
- ²³ <http://www.nzchas.canterbury.ac.nz>
- ²⁴ <http://www.valt.helsinki.fi/blogs/elaintutkimus/post-27.htm>
- ²⁵ <http://www.genna.gender.uu.se/Animals>
- ²⁶ <http://www.fhs.cuni.cz/nonhuman>
- ²⁷ <http://humanimal.cz/CAS>
- ²⁸ <http://tinyurl.com/q6mqz5>
- ²⁹ Ve výčtu chybí mnoho dalších důležitých témat, jako jsou např. zoologické zahrady [Beardsworth, Bryman 2001], cirkusy [Carmeli 2002], lov [Franklin 1998] nebo obecně role zvířat v lidské zábavě [Stoddart 2004], v symbolismu [Rowland 1973] a náboženství [Waldau, Patton 2006].

Spokojenost s celkovým pracovním životem: co představuje a s čím souvisí?

Jan Červenka

Overall Working Life Satisfaction: What It Represents and What It Correlates with?

Abstract: Working life is one of the important factors that affect overall quality of life and subjective well-being. Measuring its quality has been the focus of many recent projects and surveys implemented in the Czech Republic. The following text deals with the most general indicator of the quality of working life, namely overall working life satisfaction. It analyzes the relationship of this indicator with subjective well-being and its non-work aspects as well as with current job satisfaction. The results show that overall working life satisfaction is a broader category than current job satisfaction, it is much more closely related to subjective well-being than the latter, and it differs from the latter sufficiently to be considered a valid specific indicator.

Keywords: quality of working life, overall working life satisfaction, subjective well-being, Czech Republic

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2015.1.13.207>

V rámci grantového projektu s podporou TA ČR Proměny kvality pracovního života¹ proběhl v polovině roku 2014 rozsáhlý výzkum mezi ekonomicky aktivní populací České republiky², který se zevrubně zaměřil na kvalitu pracovního života. Samotný projekt je primárně cílený na aplikaci dosavadního výzkumu a s ním spojených teoretických poznatků v praxi, přičemž jeho hlavním úkolem je vytvoření praktického nástroje, který umožní snadné získání určité zpětné vazby všem zainteresovaným aktérům v oblasti práce a který bude způsobilý monitorovat další vývoj v této oblasti, přičemž údaje z šetření KPŽ 2014 poslouží jako výchozí datová báze pro srovnání v čase i prostoru. Projekt přitom přímo navazuje na dřívější projekty týmu v obdobném složení, jež rozvíjely koncept kvality pracovního života v našich podmínkách a jejichž výsledkem kromě jiného bylo vyvinutí indikátoru subjektivní kvality pracovního života [Vinopal 2011]. V tomto textu se budeme podrobněji věnovat fakticky nejobecnější proměnné spojené s oblastí práce zahrnuté v šetření, a sice spokojenosti s celkovým pracovním životem³, kterou výzkum KPŽ 2014 měřil, stejně jako většinu ostatních proměnných, prostřednictvím číselné jedenáctibodové škály se slovně definovanými krajními kategoriemi.⁴ Pokusíme se přitom zjistit, zda a nakolik se tato proměnná odlišuje od spokojenosti s prací v hlavním zaměstnání, jaká je její souvislost s jinými proměnnými včetně celkové životní spokojenosti (*subjective well-being*, *SWB*) a jaké faktory spokojenost s celkovým pracovním životem významně ovlivňují.

Spokojenost s celkovým pracovním životem jako indikátor kvality pracovního života

Práce nejen jako zdroj obživy, ale i jako prostředek seberealizace, vnitřního naplnění a jeden z klíčových prvků integrace jedince do společnosti a jeho zakotvení v ní je jednou z nejdůležitějších součástí lidského života, která se silně promítá do jeho kvality. Práci v průměru strávíme podstatnou část života a práce náš život a náš čas zásadním způsobem formuje

a strukturuje. Jejím prostřednictvím navazujeme a udržujeme sociální kontakty, práce kromě finančního a materiálního zabezpečení spoluurčuje naše společenské postavení, poskytuje nám takovou či onakou prestiž ve společnosti, může být zdrojem uspokojení, zábavy, naplněním smyslu života, ale i příčinou stresu, únavy, nespokojenosti, deprese a zhoršení zdravotního stavu, jak fyzického, tak duševního. Jak v praxi, tak v teoretickém bádání řady oborů je patrná snaha tuto oblast života rozvíjet a optimalizovat, což vyžaduje i její zevrubné zkoumání a teoretické uchopení. Snaha měřit kvalitu pracovního života, ať už objektivními indikátory podchytenými v různých statistikách, nebo i subjektivními indikátory na základě různých empirických výzkumů, má dlouhou historii, která pokrývá období minimálně od poloviny 20. století, a různé teoretické úvahy na tomto poli sahají do ještě mnohem vzdálenější historie až ke klasikům sociologie, ekonomie, politické filosofie nebo psychologie, jako je Max Weber, Adam Smith, Karel Marx, Friedrich Engels či Sigmund Freud [viz např. Vinopal 2011; Čadová, Paleček 2006; Danna, Griffin 1999; Mareš 2004].

Samotné využívání subjektivních indikátorů získávaných prostřednictvím empirických šetření pro měření kvality pracovního života přitom obecně předpokládá, že tyto indikátory nejsou jen ryze nahodilou projekcí rozervaných niter, myslí a nálad respondentů, ale že nepřímou alespoň částečně odrážejí i objektivní realitu, jakkoli psychologicky podmíněná subjektivní percepce reality je sama o sobě cennou a zajímavou informací. Tento implicitní předpoklad subjektivní indikátory zřejmě více či méně splňují, čemuž nasvědčují jak výskyt zřetelných sociodemografických diferencí v souladu s tím, co by se dalo předpokládat, tak – jako v případě řady dlouhodobě sledovaných sociálněekonomických subjektivních indikátorů – jejich vývoj v čase, jež obvykle velmi dobře koresponduje s objektivně zjištěnými trendy vývoje ekonomiky a životní úrovně [Červenka 2010, 2013].

Přesto je třeba mít stále na paměti některá úskalí spjatá tímto typem indikátorů a být obezřetný při interpretaci jejich

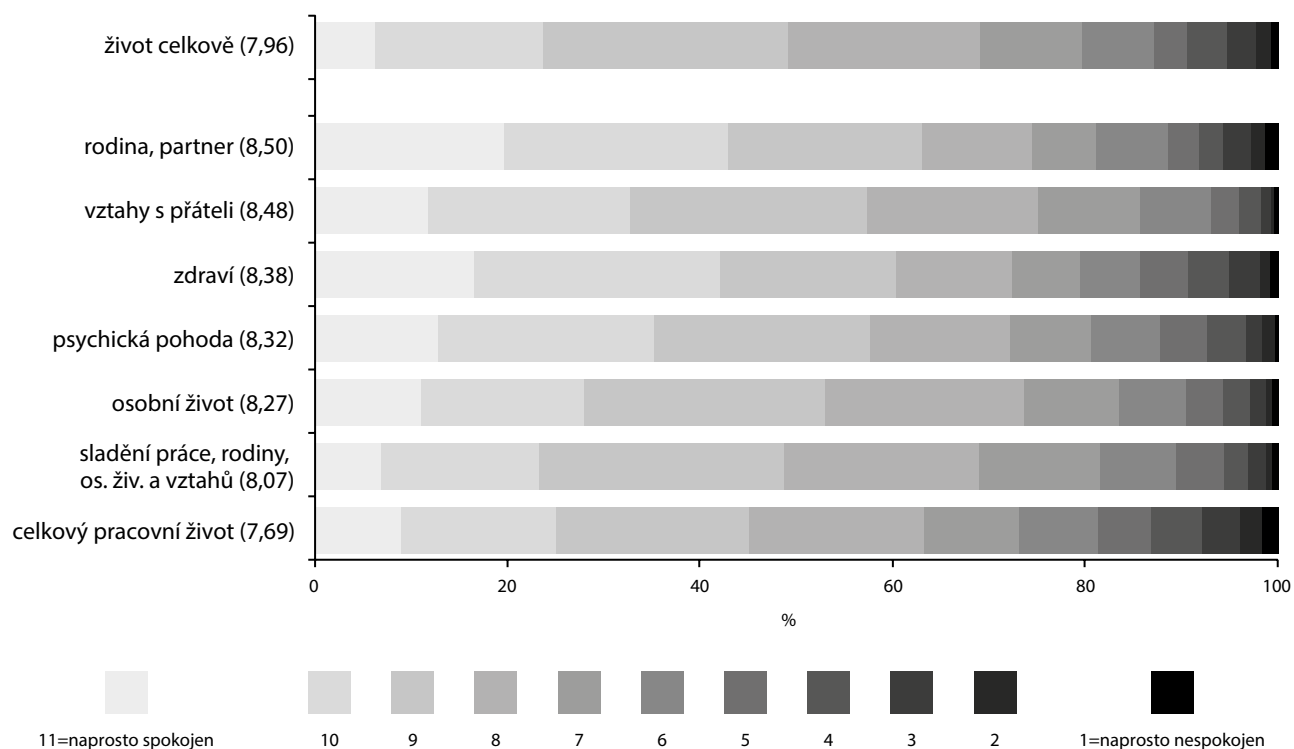
výsledků. Citlivost jednotlivých indikátorů na vývoj v čase, nemluvě o individuálních výsledcích, se může dramaticky lišit v závislosti na použité otázce a škále možných odpovědí, výsledek měření může být zcela nečekaným způsobem ovlivněn kontextem dotazování, respektive postavením otázky v dotazníku a podobné otázky zaměřené na tutéž záležitost mohou produkovat i na první pohled zcela kontradiktorní výsledky [Červenka 2013]. Zejména velmi obecné subjektivní indikátory, jako např. SWB, v jehož případě jsou k dispozici časové řady, které v USA sahají až do 2. poloviny 40. let 20. století a v řadě jiných zemí začínají alespoň od 50. nebo 60. let, vykazují v dlouhodobém časovém rámci mimořádnou stabilitu hraničící v některých případech až s absolutní neměnností, kterou nikterak nenarušil ani bezprecedentní ekonomický a civilizační rozmach spojený s nárůstem životní úrovně ve 2. polovině 20. století [Červenka 2013; Veenhoven 1993]. Právě SWB, jehož empirickému zjišťování a teoretickému výzkumu je mezi sociology, psychology, ale i ekonomy či lékaři celosvětově věnována nejsoustavnější a nejintenzivnější pozornost, jak dokládá nepřehledné množství odborných článků a knih věnovaných pouze tomuto indikátoru [viz např. Diener et al. 1999; Dolan, Peasgood, White 2008; Danna, Griffin 1999; Eid, Larsen 2008; Večerník 2012; Červenka 2013], je přitom při vši své zdánlivé jednoduchosti velmi komplexní a komplikovanou veličinou, do které se osobnostní charakteristiky, temperament a momentální psychické rozpoložení respondentů promítají mnohem silněji než objektivní skutečnost. Je dobře známou a opakovaně empiricky dokladovanou skutečností, že SWB je mnohem silněji spjat např. se subjektivním hodnocením vlastního zdravotního stavu než s objektivním hodnocením založeným na lékařských zprávách nebo že mnohem silněji koreluje se subjektivním hodnocením životní úrovně vlastní domácnosti než s jejím reálným příjmem, majetkem a objektivně měřenou spotřebou. Sociální psychologové již dávno objevili skutečnost, že i tak drastické životní změny jako vysoká výhra v loterii nebo těžký úraz vedoucí k doživotnímu zdravotnímu postižení nemají absolutně trvalé následky, pokud jde o to, jak jedinec subjektivně prožívá a hodnotí svůj život, protože prudký výkyv způsobený příslušnou extrémní událostí je časem postupně korigován a redukován mechanismem psychické adaptace na danou změnu [Brickman, Coates, Janoff-Bulman 1978], přičemž je nepochybné, že analogický proces funguje i v případě běžnějších a řádově méně významných změn. Samostatnou kapitolou v problematice subjektivních indikátorů je pak podoba otázky a hlavně použité škály odpovědí.

Ačkoli rozdílná formulace otázky nemusí hrát a často ani nehraje žádnou významnou roli pro výsledek, někdy naopak i zcela banální a nenápadné odlišnosti mohou mít na výsledek vliv zcela zásadní. Naprosto odlišně se zpravidla chová stejná otázka s ordinální škálou odpovědí mající sudý či lichý počet kategorií. U škál se sudým či naopak lichým počtem kategorií může mít na rozložení odpovědí v rámci škály značný vliv i počet těchto kategorií. Počet kategorií hraje velkou roli zejména u škál lichých, v nichž je jakási neutrální střední kategorie, do které má tendenci se schovat obvykle velká část dotázaných. Často velký vliv na výsledek má konkrétní popis kategorií, případně jeho absence. Je až zarážející, jak diametrálně rozdílně mohou vypadat výsledky u zcela totožně formulované otázky na spokojenost s prací vyjadřovanou

pomocí sedmibodové škály s totožnými krajními kategoriemi, jestliže v jednom případě jsou nějak slovně definovány i ostatní kategorie uvnitř škály a v druhém nikoli [Čadová, Paleček 2006]. Také změna nebo vypuštění adverbia v popisu některé z kategorií použité škály je s to způsobit značné rozdíly v rozložení odpovědí na celé škále, a to zvláště v případě, že se změna dotkne krajních kategorií škály, když např. hodnoty „velmi dobré“ a „velmi špatné“ jsou nahrazeny vypuštěním adverbia „velmi“ hodnotami „dobré“ a „špatné“.⁵ Dobře známou skutečností, dokladovanou mj. na otázkách pravidelně zařazovaných do kontinuálních výzkumů CVVM, jež se zabývají problematikou životní úrovně, je i to, že se mohou značně rozcházet výsledky na první pohled obdobných veličin, jako je hodnocení životní úrovně domácnosti respondenta na pětibodové škále „velmi dobrá“ až „velmi špatná“ a spokojenost se současným stavem, pokud jde o životní úroveň, vyjadřovaná taktéž na pětibodové škále „velmi spokojen“ až „velmi nespokojen“ [Červenka 2013, 2015a, 2015b]. Na výsledek v případě použití číselných škál s doslovně popsanými krajními kategoriemi může mít značný dopad i volba těchto číselných hodnot. Praktické zkušenosti s různými otázkami totiž ukazují, že takto koncipované de facto symetrické škály nejsou jako symetrické vnímány zdaleka všemi respondenty, a to zejména tehdy, kdy číselné hodnoty této škály začínají od 0 nebo od 1 a leží pouze v oboru kladných čísel.⁶ S tímto vědomím ostatně byly konstruovány i škály ve výzkumu KPŽ 2014.⁷

Spokojenost s celkovým pracovním životem je jednoduchým subjektivním indikátorem, který má asi nejbližší k tomu, co obecně chápeme a zahrnujeme pod termín kvalita pracovního života. Pracovní spokojenost přitom obvykle bývá této obecnější kategorii kvality pracovního života podřazována jako jedna z jejích součástí nebo projevů, přičemž sama spadá do širšího komplexu celkové kvality života [Vinopal 2011]. Z tohoto komplexu je přitom obtížné, ne-li nemožné, samotnou kvalitu pracovního života zcela vydělovat. Na jedné straně je kvalita pracovního života jednou z nejdůležitějších složek kvality života jako takové, na druhé straně je oblast práce a potažmo kvalita pracovního života pevně provázána s jinými oblastmi zahrnutými do komplexu kvality života. Jde tu jednak o to, že práce hraje většinou klíčovou roli v otázce materiálního a finančního zabezpečení a uspokojování potřeb, přičemž zejména některé z vyšších duševních potřeb, jako např. potřebu seberealizace nebo potřebu naplnit smysl života, integrovat se do společnosti, získat uznání a podobně, může uspokojovat i přímo sama o sobě. Práce je rovněž přímo spojena s otázkou volného času a specificky s časem, který jedinec může věnovat své rodině, tj. s otázkou sladování práce a rodinných, případně jiných mimopracovních aktivit. Oblast práce je také přímo propojena s oblastí zdraví, a to jak fyzického, tak mentálního. Výkon práce bezprostředně ovlivňuje zdravotní stav, přičemž tento vliv může být nejen negativní (úrazy, nemoci z povolání, zátěž organismu v důsledku vystavení působení hluku, prachu, škodlivých látek, fyzická a psychická únava, napětí, stres a podobně), ale i pozitivní (pravidelný, ukázněnější životní režim, zvyšování fyzické a psychické odolnosti, rozvoj fyzických i mentálních dovedností, pozitivní podněty pro psychiku a podobně). Kvalita pracovního života je tak vedle zdravotního stavu do značné míry provázána i s psychickou pohodou, přičemž práce jakožto zdroj sociálních kontaktů sehrává často podstatnou roli v oblasti vztahů s přáteli.

Graf 1. Spokojenost s životem celkově a s jeho vybranými aspekty (% , průměr)⁸

Pozn.: Položky reprezentující dílčí aspekty kvality života jsou v grafu řazeny sestupně podle výše průměru, jehož hodnota je u každé položky uvedena v závorce. V šetření použitá symetrická numerická jedenáctibodová škála od -5 do +5 se středem v 0 byla v souboru přecíslována na škálu od 1 do 11 se středem 6.

Zdroj: KPŽ 2014, CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i., 19. 5. - 23. 6. 2014, 2029 respondentů z ekonomicky aktivní populace ČR ve věku 18-64 let, kvótní výběr, osobní rozhovor tazatele s respondentem.

V tomto kontextu je samozřejmě otázkou, do jaké míry bude široce založený indikátor kvality pracovního života v podobě spokojenosti s celkovým pracovním životem fungovat jako samostatný a svébytný ukazatel a do jaké míry se bude překrývat s jinými indikátory kvality života a jejich dílčích oblastí. Podíváme-li se na základní výsledky výzkumu, které zachycuje graf 1, vidíme, že spokojenost s celkovým pracovním životem, ačkoli spolehlivě převažuje nad nespokojeností a v celkovém průměru stojí bezpečně v pásmu pozitivní percepce, je ze všech dílčích oblastí kvality života hodnocena relativně nejhůře a zároveň je to jediná dílčí oblast, ve které spokojenost v průměru zaostává za celkovou životní spokojeností (tj. SWB), přičemž druhou nejméně uspokojivou dílčí oblastí podle průměru byla otázka sladění práce s rodinou, osobním životem a vztahy s přáteli, známými a vzdálenějšími příbuznými. Tento výsledek není nikterak překvapivý. Jakkoli

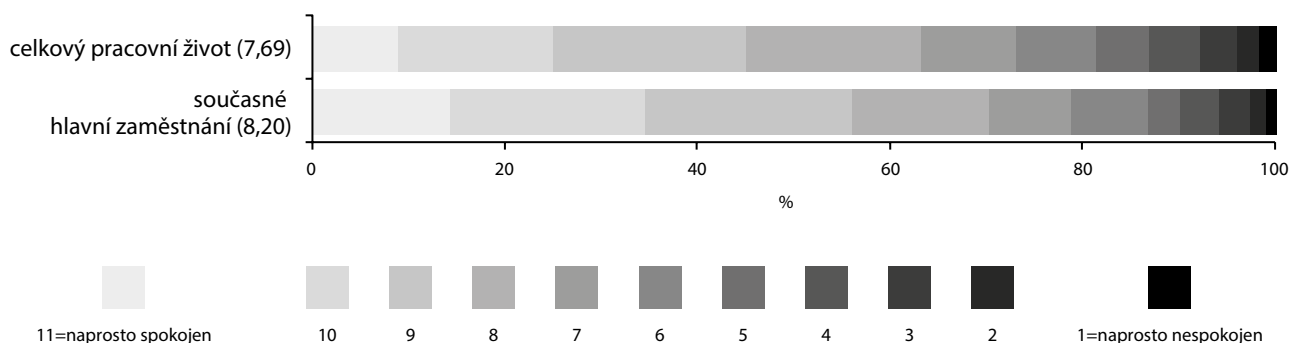
totiž práce může být zdrojem potěšení a jiných pozitivních podnětů fakticky zvyšujících kvalitu života v subjektivním i objektivním vyjádření, ve své podstatě vždy jde o jistou újmu, strast, nutné zlo a ekonomický náklad života jako takového, který je potenciálním zdrojem napětí a nespokojenosti. Lidé primárně pracují proto, aby získali obživu pro sebe a pro svoji rodinu, přičemž do této aktivity musejí investovat svůj čas a své síly, jež by mohli utratit i jinak a ze svého úhlu pohledu často mnohem příjemněji než práci, pokud by nemuseli tímto způsobem vydělávat na živobytí. Ačkoli reálné příslušníky biologického druhu homo sapiens a složité vzájemné vztahy, v nichž se pohybují, žijí a jednají v rámci uspořádání zvaného společnost, nelze redukovat na jednoduché, v úzce sobecké orientaci na vlastní zájem přísně racionální a absolutně vše-vědoucí tvory známé z učebnic ekonomie jako homo economicus, kteří v nepřetržitém procesu ekonomického směřování

Tabulka 1. Míry korelace spokojenosti s celkovým pracovním životem se spokojeností s životem a s ostatními dílčími aspekty kvality života (Spearmanův koeficient pořadové korelace – SR, DM, SM – interval spolehlivosti na hladině významnosti 95 %)

Proměnná v korelaci ke spokojenosti s celkovým pracovním životem	SR	DM	HM
Spokojenost s životem celkově	0,619	0,591	0,645
Spokojenost s psychickou pohodou	0,517	0,484	0,548
Spokojenost se sladěním práce, rodiny, osobního života a vztahů s přáteli	0,482	0,448	0,515
Spokojenost s osobním životem	0,476	0,442	0,509
Spokojenost s rodinným a partnerským životem	0,420	0,383	0,455
Spokojenost se vztahy s přáteli, známými a vzdálenější rodinou	0,403	0,366	0,439
Spokojenost se zdravím	0,364	0,326	0,401

Zdroj: KPŽ 2014, CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i., 19. 5. - 23. 6. 2014, 2029 respondentů z ekonomicky aktivní populace ČR ve věku 18-64 let, kvótní výběr, osobní rozhovor tazatele s respondentem.

Graf 2. Spokojenost s celkovým pracovním životem a spokojenost s hlavním zaměstnáním (% , průměr)

Pozn.: Hodnota průměru je uvedena v závorce. V otázce použita symetrická numerická jedenáctibodová škála od -5 do +5 se středem v 0 byla v souboru přečíslována na škálu od 1 do 11 se středem 6.

Zdroj: KPŽ 2014, CVVM SOÚ AV ČR, v. v. i., 19. 5. - 23. 6. 2014, 2029 respondentů z ekonomicky aktivní populace ČR ve věku 18-64 let, kvótní výběr, osobní rozhovor tazatele s respondentem.

na dokonale konkurenčních trzích neustále a neúnavně optimalizují a maximalizují svůj užitek při minimalizaci svých nákladů, ekonomické racionalitě jako silnému determinantu lidského jednání se nelze vyhnout. V tomto ohledu je uvedený výsledek vlastně potěšující, protože v sobě skýtá naději, že sebraná data a samotný indikátor spokojenosti s celkovým pracovním životem dávají nějaký smysl.

Pro lepší a přesnější vzhled do vztahů spokojenosti s celkovým pracovním životem ke spokojenosti s ostatními aspekty kvality života a ke spokojenosti se životem celkově se lze podívat na tabulku 1 s korelačními koeficienty spokojenosti s celkovým pracovním životem a ostatními dílčími aspekty kvality života, jakož i se samotnou spokojeností se životem jako takovým.

Údaje v tabulce 1 ukazují, že spokojenost s celkovým pracovním životem vykazuje zřetelnou, statisticky významnou korelaci se spokojeností ve vztahu ke všem dílčím aspektům kvality života a samozřejmě i ke spokojenosti se životem celkově. To je opět v souladu s tím, co by se dalo očekávat. Jak jsme již naznačili v předchozím textu, oblast práce je vždy určitým způsobem svázána s ostatními dílčími aspekty kvality života a vzájemná korelace spokojenosti s těmito dílčími stránkami kvality života tuto vzájemnou propojenost stvrzuje. Navíc, jelikož do subjektivního hodnocení vždy v určité míře vstupují i různé osobnostní a povahové rysy dotázaných, jež způsobují např. větší sklon k optimistickým, nebo naopak pesimistickým

postojům a výpovědím, určitá míra korelace mezi různými spokojenostmi nebo hodnoceními se objevuje prakticky ve všech šetřeních i u mnoha vzájemně nijak nesouvisejících otázek.

Na druhé straně ovšem hodnoty korelačních koeficientů nedosahují žádných extrémních hodnot, jež by mohly zpochybnit smysl indikátoru spokojenosti s celkovým pracovním životem jako svébytné proměnné. Že je naměřená míra korelace jednoznačně nejvyšší⁹ v případě spokojenosti se životem celkově, to opět není žádné překvapení vzhledem k již předeslané skutečnosti, že kvalita pracovního života, již se pokouší zachytit daný indikátor spokojenosti s celkovým pracovním životem, je jednou z klíčových součástí celkové kvality života, kterou se pro změnu pokouší měřit indikátor spokojenosti s životem jako takovým. Relativně silnější provázanost¹⁰ spokojenosti s celkovým pracovním životem se spokojeností s psychickou pohodou, se spokojeností, pokud jde o sladění práce s ostatními stránkami života, a se spokojeností s osobním životem je pak zcela přirozená. Psychická pohoda a osobní život, do něhož jsou mj. explicitně zahrnutý volný čas pro sebe, zájmy a záliby, jsou pracovním životem bezpochyby dotčeny v mnoha směrech, přičemž celkový dopad na ně je jistě silnější, než je tomu v případě samotného rodinného či partnerského života, vztahů s přáteli, známými a vzdálenějšími příbuznými či zdravotním stavem.

Tabulka 2. Míry korelace spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním se spokojeností s životem a s dílčími aspekty kvality života (Spearmanův koeficient pořadové korelace – SR, DM, SM – interval spolehlivosti na hladině významnosti 95 %)

Proměnná v korelaci ke spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním	SR	DM	HM
Spokojenost s celkovým pracovním životem	0,643	0,617	0,668
Spokojenost s psychickou pohodou	0,437	0,401	0,472
Spokojenost s životem celkově	0,433	0,397	0,468
Spokojenost se sladěním práce, rodiny, osobního života a vztahů s přáteli	0,385	0,347	0,421
Spokojenost s osobním životem	0,389	0,351	0,425
Spokojenost s rodinným a partnerským životem	0,363	0,325	0,400
Spokojenost se vztahy s přáteli, známými a vzdálenější rodinou	0,346	0,307	0,384
Spokojenost se zdravím	0,290	0,250	0,329

Zdroj: KPŽ 2014, CVVM SOÚ AV ČR, v. v. i., 19. 5. - 23. 6. 2014, 2029 respondentů z ekonomicky aktivní populace ČR ve věku 18-64 let, kvótní výběr, osobní rozhovor tazatele s respondentem.

Tabulka 3. Míry korelace spokojenosti s celkovým pracovním životem a spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním u ekonomicky aktivních se spokojeností s životem jako takovým a s ostatními dílčími aspekty kvality života (Spearmanův koeficient pořadové korelace – SR, DM, SM – interval spolehlivosti na hladině významnosti 95 %)

Proměnná v korelaci ke spokojenosti s celkovým pracovním životem a ke spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním	Spokojenost s celkovým pracovním životem – SR [DM; HM]	Spokojenost se současným hlavním zaměstnáním – SR [DM; HM]
Spokojenost s životem celkově	0,617 [0,588; 0,644]	0,437 [0,399; 0,473]
Spokojenost s psychickou pohodou	0,520 [0,486; 0,553]	0,439 [0,401; 0,475]
Spokojenost se sladěním práce, rodiny, osobního života a vztahů s přáteli	0,490 [0,455; 0,524]	0,395 [0,356; 0,433]
Spokojenost s osobním životem	0,481 [0,445; 0,515]	0,399 [0,360; 0,437]
Spokojenost s rodinným a partnerským životem	0,422 [0,384; 0,459]	0,376 [0,336; 0,415]
Spokojenost se vztahy s přáteli, známými a vzdálenější rodinou	0,409 [0,370; 0,446]	0,354 [0,313; 0,393]
Spokojenost se zdravím	0,372 [0,332; 0,411]	0,298 [0,256; 0,339]

Zdroj: KPŽ 2014, CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i., 19. 5. - 23. 6. 2014, 1847 respondentů z ekonomicky aktivní populace ČR ve věku 18-64 let, kteří mají pouze jeden pracovní poměr nebo jen jednu činnost jako OSVČ, kvótní výběr, osobní rozhovor tazatele s respondentem.

Abychom mohli spokojenost s celkovým pracovním životem považovat za samostatný a svébytný indikátor, je třeba se podívat i na jeho vztah ke spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním.¹¹ Ta v základním členění výsledků výzkumu KPŽ 2014 vyzněla poněkud lépe než samotná spokojenost s celkovým pracovním životem (viz graf 2), když průměr spokojenosti byl v tomto případě na jedenáctibodové škále vyšší o 0,51 bodu. Vzájemná korelace mezi spokojeností s celkovým pracovním životem a spokojeností se současným hlavním zaměstnáním je samozřejmě velmi silná (SR=0,643), ale opět nikoli tak, aby to zpochybňovalo autonomii spokojenosti s celkovým pracovním životem jako specifického indikátoru.

Porovnáme-li přitom to, jak spokojenost s celkovým pracovním životem a spokojenost se současným hlavním zaměstnáním korelují se spokojeností se životem jako takovým a s ostatními dílčími aspekty života (viz tabulky 1 a 2), zjistíme, že spokojenost s celkovým pracovním životem je na tyto proměnné vázaná podstatně silněji než spokojenost se současným hlavním zaměstnáním.¹² Jak ukazuje tabulka 3, totéž fakticky beze změny platí i tehdy, pokud vezmeme v úvahu pouze tu část ekonomicky aktivních, jejichž hlavní zaměstnání je jejich jedinou ekonomickou aktivitou, takže rozhodně nemůže platit případná námitka, že odlišnost hodnocení současného hlavního zaměstnání a celkového pracovního života může být dána tím, že lidé občas mívají různé vedlejší pracovní úvazky, vícero nezávislých aktivit nebo kombinaci pracovního úvazku s nějakou nezávislou výdělečnou činností.¹³ Empirická data v tomto ohledu naopak potvrzují oprávněnost sledování spokojenosti s celkovým pracovním životem jako samostatného indikátoru.

Faktory ovlivňující spokojenost s celkovým pracovním životem

Z toho, co bylo uvedeno v předchozí části, je zřejmé, že klíčovým faktorem, který se promítá do spokojenosti s celkovým pracovním životem je spokojenost se současným hlavním zaměstnáním. O vzájemném propojení obou svědčí vysoký korelační koeficient mezi nimi (SR=0,643), přičemž pokud bychom brali v úvahu pouze zaměstnance s jedním pracovním poměrem (N=1582), je tento vztah ještě o trochu silnější (SR=0,651), byť tento rozdíl je při dané velikosti souboru stati-

stický neprůkazný. Jak ukazuje tabulka 4, spokojenost s celkovým pracovním životem celkem jednoznačně významně koreluje také s hodnocením všech dílčích aspektů práce v hlavním zaměstnání, jež jsou zahrnuty do tvorby indikátoru subjektivní kvality pracovního života [Vinopal 2011], i když všechny korelační koeficienty jsou v tomto případě vesměs významně nižší¹⁴ než v případě spokojenosti s hlavním zaměstnáním, což je logické už i jen vzhledem k tomu, že toto hodnocení se specificky vztahovalo právě k hlavnímu současnému zaměstnání. I zde ovšem platí, že obdobné rozdíly se objevují i pokud bereme v potaz jen část ekonomicky aktivních vykonávajících pouze své hlavní zaměstnání, případně pouze zaměstnance pracující v jediném pracovním poměru.

Za pozornost zde ovšem stojí skutečnost, že pořadí dílčích aspektů práce podle výše korelačních koeficientů se u spokojenosti s celkovým pracovním životem poněkud liší od pořadí těchto aspektů v případě spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním, byť samotné pořadí v žebříčku u blízko postavených položek je vesměs dáno rozdíly, jež s ohledem na intervaly spolehlivosti nelze považovat za statisticky signifikantní, takže toto pořadí je třeba brát pouze orientačně.¹⁶ U spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním totiž poměrně jednoznačně nejvyšší míru korelace vykazuje hodnocení toho, zda je práce zajímavá, což významně převážilo i nad hodnocením spravedlivosti odměňování a zřetelně se oddělilo dokonce od výše výdělku, byť v tomto případě se intervaly spolehlivosti korelačních koeficientů částečně překrývají. Naproti tomu u spokojenosti s celkovým pracovním životem jsou korelační koeficienty všech tří zmíněných aspektů prakticky totožné. Určitý vzestup pořadím v případě spokojenosti s celkovým pracovním životem oproti spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním můžeme vidět v případě chování nadřízených k podřízeným, u nefinančních výhod, u mezilidských vztahů, u časové náročnosti a u času na rodinu či na sebe, naopak výrazný propad pořadím můžeme vidět u charakteru pracovního poměru, tj. u toho, jestli je člověk zaměstnancem nebo samostatně činným, případně jestli má pracovní smlouvu na dobu neurčitou nebo naopak určitou, u jistoty zaměstnání, ale do jisté míry i u osobního rozvíjení se pro další uplatnění. Obecně lze říci, že v rámci spokojenosti s celkovým pracovním životem se vzhůru poněkud posouvají ty aspekty práce,

Tabulka 4. Míry korelace spokojenosti s celkovým pracovním životem a spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním s hodnocením dílčích aspektů práce v hlavním zaměstnání zahrnutých do indikátoru subjektivní kvality pracovního života (Spearmanův koeficient pořadové korelace – SR, DM, SM – interval spolehlivosti na hladině významnosti 95 %)

Hodnocení dílčích aspektů práce v hlavním zaměstnání ¹⁵	Spokojenost s celkovým pracovním životem – SR [DM; HM]	Spokojenost se současným hlavním zaměstnáním – SR [DM; HM]
Spravedlivost odměňování	0,529 [0,497; 0,560]	0,605 [0,577; 0,632] (3)
Výše výdělku, platu	0,528 [0,496; 0,559]	0,629 [0,602; 0,655] (2)
Zajímavost	0,527 [0,495; 0,558]	0,657 [0,632; 0,681] (1)
Další vzdělávání a osobní rozvoj	0,488 [0,454; 0,520]	0,564 [0,534; 0,593] (5)
Chování nadřízených k podřízeným	0,475 [0,441; 0,508]	0,538 [0,506; 0,568] (8)
Rozvíjení se pro další uplatnění	0,446 [0,410; 0,480]	0,583 [0,554; 0,611] (4)
Samostatnost	0,445 [0,409; 0,479]	0,550 [0,519; 0,580] (7)
Mezilidské vztahy	0,441 [0,405; 0,475]	0,507 [0,474; 0,539] (9)
Jistota zaměstnání	0,407 [0,370; 0,443]	0,556 [0,525; 0,585] (6)
Technické vybavení	0,392 [0,355; 0,428]	0,502 [0,469; 0,534] (10)
Nefinanční výhody	0,386 [0,348; 0,422]	0,442 [0,406; 0,476] (15)
Rozložení pracovní doby, denní, týdenní	0,382 [0,344; 0,419]	0,459 [0,424; 0,493] (12)
Vztahy s kolegy	0,370 [0,332; 0,407]	0,458 [0,423; 0,492] (13)
Časová náročnost	0,368 [0,330; 0,405]	0,417 [0,380; 0,452] (18)
Úroveň bezpečnosti a ochrany zdraví	0,360 [0,322; 0,397]	0,458 [0,423; 0,492] (13)
Dostatek času na rodinu, na sebe	0,359 [0,320; 0,396]	0,420 [0,383; 0,455] (17)
Čistota, pořádek a hygiena	0,337 [0,298; 0,375]	0,421 [0,385; 0,456] (16)
Charakter pracovního poměru	0,329 [0,290; 0,367]	0,473 [0,439; 0,506] (11)

Zdroj: KPŽ 2014, CVVM SOÚ AV ČR, v. v. i., 19. 5. - 23. 6. 2014, 2029 respondentů z ekonomicky aktivní populace ČR ve věku 18-64 let, kvótní výběr, osobní rozhovor tazatele s respondentem.

kteří do značné míry souvisí s mimopracovními aspekty kvality života (vztahy, čas na rodinu i na sebe, psychickou pohodu, ale i životní úroveň, což platí o finančním odměňování a nefinančních výhodách), a naopak pokles pořadí se vesměs týkal položek více spojených se samotným hlavním zaměstnáním a jeho bezprostřední atraktivitou pro respondenta, jako je kromě samotné zajímavosti práce jistota zaměstnání nebo charakter pracovního poměru.

To jsou ovšem jen nuance, které víceméně jen dokreslují to, co je zřejmé již z předchozí části textu, a sice to, že do spokojenosti s celkovým pracovním životem se podstatně silněji než do spokojenosti s hlavním zaměstnáním promítají dopady pracovního života na kvalitu života jako takovou a na její mimopracovní složky. To jednoznačně ukázaly již vesměs statisticky významně vyšší korelační koeficienty ve vztahu spokojenosti s celkovým pracovním životem k těmto proměnným (viz tabulku 1) v porovnání s analogickými protějšky v případě spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním

(viz tabulku 2), a to i za situace, kdy hlavní zaměstnání představuje jedinou ekonomickou aktivitu (viz tabulku 3).

Spokojenost s celkovým pracovním životem vykazuje oproti spokojenosti s hlavním zaměstnáním silnější korelaci i se subjektivním hodnocením životní úrovně domácnosti¹⁷, a to opět i tehdy, pokud budeme brát v úvahu pouze ty, jejichž hlavní zaměstnání je jejich jedinou ekonomickou aktivitou.¹⁸ Na první pohled paradoxně přitom naopak spokojenost se současným hlavním zaměstnáním je oproti spokojenosti s celkovým pracovním životem zřetelně silněji korelována s osobním příjmem, a to s příjmem nejen z hlavního zaměstnání, ale i celkově (viz tabulku 5). Relativně menší, statisticky nikoli významný rozdíl při celkově nižší úrovni korelace se pak objevuje v případě celkového příjmu domácnosti respondenta, který je na druhou stranu o poznání silněji korelován s hodnocením životní úrovně domácnosti (SR=0,371, interval spolehlivosti na hladině významnosti 95 % od 0,339 do 0,402) než individuální čistý měsíční příjem dotázaného, ať už celkový

Tabulka 5. Míry korelace spokojenosti s celkovým pracovním životem a spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním s příjmem (Spearmanův koeficient pořadové korelace – SR, DM, SM – interval spolehlivosti na hladině významnosti 95 %)

	Spokojenost s celkovým pracovním životem – SR [DM; HM]	Spokojenost se současným hlavním zaměstnáním – SR [DM; HM]
Čistý měsíční příjem z hlavního zaměstnání	0,342 [0,303; 0,380]	0,411 [0,374; 0,447]
Čistý měsíční příjem respondenta celkově	0,344 [0,305; 0,382]	0,404 [0,367; 0,440]
Čistý měsíční příjem domácnosti respondenta	0,270 [0,229; 0,310]	0,296 [0,256; 0,335]

Zdroj: KPŽ 2014, CVVM SOÚ AV ČR, v. v. i., 19. 5. - 23. 6. 2014, 2029 respondentů z ekonomicky aktivní populace ČR ve věku 18-64 let, kvótní výběr, osobní rozhovor tazatele s respondentem.

Tabulka 6. Míry korelace spokojenosti s celkovým pracovním životem a spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním s výskytem některých rizikových nebo negativních vlivů v hlavním zaměstnání (Spearmanův koeficient pořadové korelace – SR, DM, SM – interval spolehlivosti na hladině významnosti 95 %)

Jak často se vyskytují následující vlivy v současném hlavním zaměstnání? ²⁴	Spokojenost s celkovým pracovním životem – SR [DM; HM]	Spokojenost se současným hlavním zaměstnáním – SR [DM; HM]
Vibrace z ručního nářadí, strojů atd.	-0,149 [-0,191; -0,106]	-0,124 [-0,167; -0,081]
Velký hluk	-0,179 [-0,221; -0,137]	-0,160 [-0,202; -0,117]
Vysoká teplota	-0,173 [-0,215; -0,130]	-0,153 [-0,195; -0,110]
Nízká teplota	-0,159 [-0,201; -0,116]	-0,145 [-0,187; -0,102]
Vdechování par, kouře či prachu	-0,175 [-0,217; -0,132]	-0,134 [-0,176; -0,091]
Vdechování nebezpečných látek, chemikálií	-0,104 [-0,147; -0,061]	-0,079 [-0,115; -0,036]
Manipulace s nebezpečnými výrobky či látkami	-0,124 [-0,167; -0,081]	-0,092 [-0,135; -0,049]

Zdroj: KPŽ 2014, CVVM SOÚ AV ČR, v. v. i., 19. 5. - 23. 6. 2014, 2029 respondentů z ekonomicky aktivní populace ČR ve věku 18-64 let, kvótní výběr, osobní rozhovor tazatele s respondentem.

(SR=0,320, interval spolehlivosti na hladině významnosti 95 % od 0,280 do 0,359), nebo z hlavního zaměstnání (SR=0,309, interval spolehlivosti na hladině významnosti 95 % od 0,269 do 0,348). To ovšem není zase až tak překvapivé, protože subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti je samo o sobě mnohem komplexnějším ukazatelem než pouhou projekcí příjmové situace domácnosti [Červenka 2013], která se do ní sice vždy významně promítá, ale která ve vztahu k subjektivnímu hodnocení životní úrovně domácnosti není natolik robustním faktorem, jak by se dalo očekávat, což ostatně dokládají i uvedené korelační koeficienty dosahující hodnoty hluboko pod úroveň 0,5.¹⁹ Naopak subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti je silně korelováno s celkovou životní spokojeností (SR=0,563), což tento ukazatel zřetelně a silně propojuje se subjektivně vnímanou kvalitou života.

Podobně jako s hodnocením dílčích aspektů práce v hlavním zaměstnání, jež jsou zahrnuty do indikátoru subjektivní kvality pracovního života, to vypadá i s většinou dalších otázek, jež byly ve výzkumu KPŽ 2014 zaměřeny na hodnocení hlavního zaměstnání a na jeho dopady na život respondenta. Spokojenost s celkovým pracovním životem s těmito otázkami vesměs významně korelovala, avšak korelace těchto otázek se samotnou spokojeností s hlavním zaměstnáním, případně s podobně laděným hodnocením hlavního zaměstnání²⁰, jež v některých případech diferencovalo jiné proměnné více než spokojenost s hlavním zaměstnáním, byla obvykle o něco vyšší, byť mnohdy šlo o rozdíl malý a statisticky nevýznamný.²¹

Trochu odlišná je ovšem situace u otázky sledující výskyt určitých negativních nebo rizikových vlivů v hlavním zaměstnání, která v tomto ohledu představuje poněkud zvláštní výjimku (viz tabulku 6). Ani tady zaznamenané rozdíly v úrovni korelačních koeficientů nejsou nijak velké a individuálně nejsou statisticky významné, ale u všech zkoumaných položek, kde spokojenost se současným hlavním zaměstnáním a spokojenost s celkovým pracovním životem vykazovaly statisticky významnou negativní korelaci s výskytem těchto vlivů²², byla korelace s celkovým pracovním životem systematicky o něco vyšší než v případě spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním a rovněž i u hodnocení současného hlavního zaměstnání. Proč tomu tak je, je dosti obtížné vysvětlit, zvláště když u podobné otázky používající stejnou škálu, kde se zkoumá výskyt některých jevů či situací v souvislosti

s hlavním zaměstnáním jako jednání s lidmi, riziková práce ohrožující zdraví a bezpečnost, setrvání v bolestivých či únavných polohách, nošení nebo manipulace těžkých břemen či opakující se pohyby ruky nebo paže nic podobného nevidíme. Jedním z možných vysvětlení může být to, že zkoumané vlivy, jako jsou vibrace z ručního nářadí či strojů atd., hluk, vysoká teplota, nízká teplota, vdechování par, kouře nebo prachu, vdechování nebezpečných látek, jako např. chemikálií, a manipulace nebo doteky s nebezpečnými výrobky nebo látkami, mohou být spíše vnímány jako záležitost prostředí a podmínek práce, jež ale bezprostředně nesouvisejí s prací samotnou, takže do samotného hodnocení současného hlavního zaměstnání nevstupují tak výrazně, jako do širší spokojenosti s celkovým pracovním životem. Je ale třeba zde přiznat, že v tomto případě se jedná o typické ad hoc vysvětlení konstruované na základě konfrontace s nepředpokládaným výsledkem.²³

Podrobnější analýza rovněž ukázala, že existují významné rozdíly ve spokojenosti s celkovým pracovním životem v závislosti na tom, zda jsou dotázáni zaměstnanci nebo samostatně činní a zda mají jeden nebo více pracovních poměrů. Obecně platí, že spokojenější jsou ti, kdo ve své hlavní nebo i vedlejší činnosti jsou samostatně činní, přičemž mohou mít i více aktivit jak samostatně, tak i v zaměstnaneckém poměru. Naopak méně spokojeni jsou v průměru ti, kdo jsou pouze zaměstnanci, přičemž ve větší míře to platí pro ty, kdo najednou pracují ve více poměrech. I v tomto případě ovšem platí, že obdobné rozdíly se objevují i z hlediska spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním.

Podobně tak se objevují významné rozdíly i z hlediska pružnosti pracovní doby, respektive možnosti si samostatně určovat svoji pracovní dobu, a z hlediska úpravy pracovního režimu, kde spokojenějšími jsou lidé s normální pravidelnou pracovní dobou, zatímco menší spokojenost vyjadřují v průměru ti, kdo pracují na turnusy a ve směnném provozu, což se ale znovu odráží ještě výrazněji v samotné spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním. Totéž platí i pro soulad kvalifikačních předpokladů práce s dosaženým vzděláním (spokojenější jsou ti, jejichž práce kvalifikačně odpovídá jejich nejvyššímu dosaženému vzdělání) a pro samotné vzdělání (spokojenost s celkovým pracovním životem roste spolu se stupněm nejvyššího dokončeného vzdělání) s tím, že tyto faktory analogicky a ještě v trochu vyšší míře diferencují i spoko-

jenost se současným hlavním zaměstnáním. Obdobná situace nastává i v případě členění z hlediska pracovní pozice v současném zaměstnání a z hlediska odvětví. Je proto nanejvýš pravděpodobné, že tyto dílčí faktory se do spokojenosti s celkovým pracovním životem plně promítají už prostřednictvím spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním a z hlediska spokojenosti s celkovým pracovním životem nemají samostatně v nezávislosti na hodnocení současného hlavního zaměstnání, respektive na spokojenosti s ním větší vliv.

Závěr

Empirická data z výzkumu ekonomicky aktivní populace ČR KPŽ 2014 celkem jednoznačně potvrzují oprávněnost sledování spokojenosti s celkovým pracovním životem jakožto autonomního indikátoru, který na obecnější úrovni souhrnně měří kvalitu pracovního života. Data ukázala, že spokojenost s celkovým pracovním životem je na jedné straně zřetelně oddělena od celkové spokojenosti s životem, na druhé straně že je oddělena i od spokojenosti vázané na současné (hlavní) zaměstnání, přičemž je na celkovou spokojenost s životem

i na spokojenost se všemi dílčími aspekty kvality života mimo oblast práce vázána podstatně silněji než pouhá spokojenost se současným hlavním zaměstnáním. To ukazuje, že obě tyto roviny spokojenost s celkovým pracovním životem překlenuje a navzájem propojuje.

Do spokojenosti s celkovým pracovním životem se jako klíčový faktor promítá konkrétní spokojenost se současným (hlavním) zaměstnáním, jejímž prostřednictvím se do spokojenosti s celkovým pracovním životem promítá i hodnocení většiny dílčích aspektů současné práce. To, co spokojenost s celkovým pracovním životem odděluje od spokojenosti se současným zaměstnáním, jsou zřejmě obecně dopady pracovního života do kvality života jako takové a do mimopracovní sféry.²⁵ Určitý samostatný význam pro formování spokojenosti s celkovým pracovním životem může mít i výskyt některých potenciálně rizikových nebo negativních vlivů a jevů v současném (hlavním) zaměstnání, které se podle výsledků empirického šetření poněkud silněji promítají do spokojenosti s celkovým pracovním životem než do spokojenosti se současným (hlavním) zaměstnáním.

---

literatura

- Brickman, Philip, Dan Coates, Ronnie J. Janoff-Bulman. 1978. „Lottery Winners and Accident Victims: Is Happiness Relative?“ *Journal of Personality and Social Psychology* 36 (8): 917–927, <http://dx.doi.org/10.1037//0022-3514.36.8.917>.
- Čadová, Naděžda, Michal Paleček (eds.). 2006. *Jak je v Česku vnímána práce*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Červenka, Jan. 2010. „Jsme ze zvyku sociálněekonomickými pesimisty?“ Pp. 48–64 in Hana Maříková, Tomáš Kostecký, Tomáš Lebeda, Markéta Škodová (eds.). *Jaká je naše společnost?* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Červenka, Jan. 2013. „Ekonomika a veřejné mínění: Koresponduje subjektivní hodnocení s reálným vývojem?“ *Naše společnost* 11 (2): 53–69.
- Červenka, Jan. 2015a. „Spokojenost se stavem ve vybraných oblastech veřejného života – únor 2015.“ *Tisková zpráva CVVM z 5. 3. 2015* [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v. v. i. [cit. 1. 6. 2015]. Dostupné z <http://tinyurl.com/nuj6eu7>
- Červenka, Jan. 2015b. „Občané o hospodářské situaci ČR a o životní úrovni svých domácností – únor 2015.“ *Tisková zpráva CVVM z 2. 3. 2015* [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v. v. i. [cit. 1. 6. 2015]. Dostupné z <http://tinyurl.com/p638yxm>.
- Danna, Karen, Ricky W. Griffin. 1999. „Health and Well-Being in the Workplace. A Review and Synthesis of the Literature.“ *Journal of Management* 25 (3): 357–384, <http://dx.doi.org/10.1177/014920639902500305>.
- Diener, Ed, Eunkook M. Suh, Richard E. Lucas, Heidi L. Smith. 1999. „Subjective Well-Being: Three Decades of Progress.“ *Psychological Bulletin* 125 (2): 276–302, <http://dx.doi.org/10.1037//0033-2909.125.2.276>.
- Dolan, Paul, Tessa Peasgood, Mathew White. 2008. „Do We Really Know What Makes Us Happy? A Review of the Economic Literature on the Factors Associated with Subjective Well-being.“ *Journal of Economic Psychology* 29 (1): 94–122, <http://dx.doi.org/10.1016/j.joep.2007.09.001>.
- Eid, Michael, Randy J. Larsen (eds.). 2008. *Science of Subjective Well-being*. New York: Guilford Press.
- Mareš, Petr. 2004. „Od práce emancipující k práci mizející.“ *Sociologický časopis* 40 (1): 37–48.
- Večerník, Jiří. 2012. „Subjektivní indikátory blahobytu: přístupy, měření a data.“ *Politická ekonomie* 60 (3): 291–308.
- Veenhoven, Ruut. 1993. *Happiness in Nations: Subjective Appreciation of Life in 56 Nations 1946–1992*. Rotterdam: RISBO.
- Vinopal, Jiří. 2011. „Indikátor subjektivní kvality pracovního života.“ *Sociologický časopis* 47 (5): 937–965.

poznámky

- ¹ Projekt TD020046 řešený Výzkumným ústavem bezpečnosti práce, v. v. i., ve spolupráci se Sociologickým ústavem AV ČR, v. v. i. Tento text vznikl s podporou tohoto projektu.
- ² Výzkum: Kvalita pracovního života 2014 (KPŽ 2014); realizátor: CVVM SOÚ AV ČR, v. v. i.; sběr dat: 19. 5. – 23. 6. 2014; velikost a reprezentativita souboru: 2029 respondentů z ekonomicky aktivní populace ČR ve věku 18-64 let; metoda výběru: kvótní výběr; způsob dotazování: osobní rozhovor tazatele s respondentem.
- ³ Znění otázky: „Do jaké míry jste nespokojen nebo spokojen se svým celkovým pracovním životem?“ Možnosti odpovědi: číselné hodnoty na škále od -5 do +5, kde -5 znamená „naprosto nespokojen“ a +5 znamená „naprosto spokojen“.
- ⁴ Na jedenáctibodové škále měřená spokojenost, podobně jako důvěra (se škálou „naprosto nedůvěřuje“ – „naprosto důvěřuje“), hodnotící proměnné se škálou „velmi špatná/-ý/-é“ – „velmi dobrá/-ý/-é“ a podobně, tj. fakticky proměnné s přirozeně symetrickou škálou se zápornou a kladnou polohou a logickým neutrálním středem, používaly ve výzkumu na kartách předkládaných respondentům číselné hodnoty od -5 do +5 s nulou jako neutrálním středem. U proměnných, kde z logiky věci taková symetrie neexistuje, protože negativní poloha nedává věcně smysl, jako např. u přisuzované důležitosti určité oblasti nebo u pravděpodobnosti dobrovolné změny současného pracovního místa, případně u hodnocení charakteru práce z hlediska náročnosti, pestrosti a podobně, pak používaly škály s číselnými hodnotami od 0 („naprosto nedůležité“, „je to vyloučeno“, „snadná“, „monotónní“) do 10 („naprosto zásadní“, „je to jisté“, „náročná“, „různorodá“), což v obou případech nejlépe konvenuje s představou respondentů o dané jedenáctibodové škále, v jejímž rámci mají hodnotit určitou otázku. V samotném datovém souboru byly ovšem z praktických důvodů (eliminace záporných hodnot a nul, jež při některých operacích mohou činit potíže, srovnatelnost průměrů jednotlivých veličin) první jmenované proměnné převedeny na hodnoty od 1 do 11 a totéž je vhodné pro zjednodušení učinit i v případě nesymetrických škál. Všechny hodnoty průměrů, jež se objevují v tomto textu, se vztahují k takto upraveným proměnným.
- ⁵ Tato skutečnost byla v praxi kromě jiného již nejednou neplánovaně ověřena zásluhou chyb, k nimž bohužel někdy dojde při přípravě, formátování a tisku dotazníků či karet. Vzniklé rozdíly se mohou případ od případu lišit v závislosti na okolnostech a na položené otázce, ale autor tohoto textu se setkal s případem, kdy takto způsobená odchylka v krajních kategoriích činila řádově asi deset procentních bodů oproti dlouhodobě obvyklým výsledkům.
- ⁶ O tom svědčil i již výše zmíněný případ dvou podobných otázek zkoumajících spokojenost s prací na sedmibodové škále, kde u té, jež používala číselnou škálu od 1 do 7 s popisem pouze u krajních kategorií, bylo v porovnání s druhou otázkou nesrovnatelně nižší zastoupení respondentů v kategoriích reprezentujících spokojenost a vyšší podíly se objevovaly ve středu a v části škály reprezentující nespokojenost [Čadová, Paleček 2006]. Že toto „rovnoměrnější“ rozložení odpovědí v rámci škály bylo primárně důsledkem kognitivní chyby části respondentů, kteří by se normálně zařadili do části škály reprezentující spokojenost, pokud by byly kategorie popsány nebo pokud by oni rozpoznali, že škála je symetrická se střední kategorií reprezentující neutrální postoj (ani spokojen, ani nespokojen, napůl spokojen, napůl nespokojen či jinak podobně), je celkem nabíledni. Podobný problém se ale objevil např. i v případě otázek sledujících sympatie či nesympatie k různým národům prostřednictvím sedmibodové číselné škály, kde se výsledky výrazně lišily od výsledků v případě použití stejné otázky se sedmibodovou škálou popsanou v celém rozsahu.
- ⁷ Podrobněji viz poznámku pod čarou č. 4.
- ⁸ Znění otázky: „Kdybyste měl zhodnotit svou celkovou životní spokojenost v této době, kam byste se umístil na škále v rozmezí od -5, což znamená naprosto nespokojen, po +5, což je naprosto spokojen?“
- „Do jaké míry jste nespokojen nebo spokojen se svým celkovým pracovním životem?“
- „Do jaké míry jste nespokojen nebo spokojen se svým rodinným nebo partnerským životem?“
- „Do jaké míry jste nespokojen nebo spokojen se svým osobním životem, kam řadíme volný čas pro sebe, zájmy a záliby, atp.?“
- „Do jaké míry jste nespokojen nebo spokojen s tím, jak se Vám daří udržovat své vztahy s přáteli, známými, vzdálenější rodinou?“
- „A do jaké míry jste nespokojen nebo spokojen s tím, jak se Vám toto vše - práce, rodina, osobní život a vztahy s přáteli - daří skloubit dohromady?“
- „Do jaké míry jste nespokojen nebo spokojen se svým zdravím, zdravotním stavem?“
- „Jak byste zhodnotil svou současnou celkovou psychickou pohodu?“
- ⁹ Že se od ostatních korelačních koeficientů odlišuje statisticky signifikantně, o tom svědčí v tabulce rovněž uvedené intervaly spolehlivosti. Žádný z intervalů v případě korelačních koeficientů týkajících se spokojenosti s dílčími aspekty života ve vztahu ke spokojenosti s celkovým pracovním životem se s intervalem spolehlivosti korelačního koeficientu spokojenosti se životem celkově ve vztahu ke spokojenosti s celkovým pracovním životem nepřekrývá.
- ¹⁰ Vypočítané intervaly spolehlivosti opět dokládají, že jde o statisticky významný rozdíl mezi oběma skupinami indikátorů.
- ¹¹ Znění otázky: „Do jaké míry jste celkově nespokojen nebo spokojen se svým současným hlavním zaměstnáním?“
- ¹² Srovnání intervalů spolehlivosti jednotlivých korelačních koeficientů ukazuje, že v případě spokojenosti se životem celkově, spokojenosti s psychickou pohodou, spokojenosti se sladěním práce, rodiny, osobního života a vztahů s přáteli a spokojenosti s osobním životem jde jednoznačně o statisticky významný rozdíl, u zbývajících tří položek se na hladině významnosti 95 % objevují nepatrné průniky intervalů spolehlivosti, jež by při snížení hladiny významnosti na 90 % zmizely, takže i zde můžeme předpokládat, že jde o rozdíly signifikantní.
- ¹³ Spokojenost s celkovým pracovním životem ve skupině dotázaných, kteří mají jen jeden zaměstnanecký poměr, případně provozují jen jednu nezávislou činnost (N=1847), se od spokojenosti v rámci celého souboru lišily jen minimálně. Průměr spokojenosti s celkovým pracovním životem v této skupině činil 7,67, tj. o pouhé dvě setiny méně, spokojenost se současným hlavním zaměstnáním se pak v rámci této skupiny lišila od celého souboru jen o jednu setinu a dosahovala průměrnou hodnotu 8,19.
- ¹⁴ Výjimky v tomto ohledu tvoří časová náročnost práce, nefinanční výhody a dostatek času na rodinu a na sebe, kde se intervaly spolehlivosti korelačních koeficientů z menší části překrývaly, nepatrný a v podstatě zcela zanedbatelný nenulový průnik se objevuje i u chování nadřízených k podřízeným a mezilidských vztahů.
- ¹⁵ Znění otázky: „Nyní Vám budu ještě jednou předčítat aspekty pracovního života, jako před chvílí. Tentokrát ale půjde o to, abyste jimi zhodnotil své současné hlavní zaměstnání, práci. Pokuste se vždy zamyslet pouze nad tím bodem, který Vám přečtu, a zhodnoťte, zda je z tohoto pohledu Vaše současné hlavní zaměstnání špatné nebo dobré. Použijte rozmezí od -5 do +5, kde -5 znamená velmi špatné a +5 velmi dobré. a) Jak hodnotíte výši svého výdělku, platu nebo mzdy, b) spravedlivost odměňování Vašich pracovních výsledků? c) Nefinanční výhody plynoucí z Vaší práce (např. stravování, naturálie, dovolená, firemní auto, telefon, apod.)? d) Jak v rámci Vaší práce hodnotíte své vztahy s kolegy, e) chování osob ve vyšším postavení (nadřízení, zákazníci atp.) k těm s nižším postavením, f) celkové mezilidské vztahy v prostředí Vaší práce? g) Jak hodnotíte celkovou časovou náročnost Vašeho hlavního zaměstnání, h) rozložení pracovní doby hlavního zaměstnání během dne či týdne? i) Jak hodnotíte to, kolik Vám hlavní zaměstnání umožňuje mít času na Vaši rodinu, zájmy a odpočinek? j) Jak hodnotíte to, jak je práce ve Vašem hlavním zaměstnání zajímavá, k) jaké vám

tato práce umožňuje možnosti dalšího vzdělávání a osobního rozvoje, l) míru toho, jak si můžete sám rozhodovat o pracovních úkolech, samostatně organizovat práci? m) Jak hodnotíte charakter Vašeho pracovního poměru, tj. zda jde o poměr na dobu neurčitou, či určitou, že jste OSVČ atp.? n) Jak hodnotíte jistotu Vašeho současného hlavního zaměstnání? o) Jak hodnotíte šance a možnosti dalšího uplatnění na trhu práce, které Vám Vaše současné hlavní zaměstnání dává? p) Jak hodnotíte úroveň bezpečnosti a ochrany zdraví při výkonu práce ve Vašem hlavním zaměstnání, q) technické vybavení při výkonu Vaší práce? r) Jak hodnotíte čistotu, pořádek a hygienu při výkonu Vaší práce?"

¹⁶ Např. od prvních tří položek řazených podle korelačního koeficientu ve vztahu ke spokojenosti s celkovým pracovním životem, jež mají korelační koeficient prakticky totožný (viz první sloupec tabulky 4), se statisticky významně liší až šestá položka v pořadí, podobně tak od čtvrté položky v pořadí se statisticky významně liší až devátá atd. Položky od desátého místa výše z hlediska řazení podle korelačního koeficientu ve vztahu ke spokojenosti s celkovým pracovním životem pak na hladině významnosti 95 % mají navzájem všechny alespoň malý nenulový průnik v rámci intervalů spolehlivosti příslušných korelačních koeficientů, takže rozdíly mezi nimi nejsou na této hladině významnosti jednoznačně signifikantní. U pořadí podle korelačního koeficientu ve vztahu ke spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním (viz druhý sloupec tabulky 4) je to podobné, byť zde jsou rozdíly v korelačních koeficientech v průměru vyšší a je mezi nimi víc signifikantních rozdílů. Např. první položka, již je „zajímavost“, se už významně liší od třetí v pořadí „spravedlivosti odměňování“, od druhé „výše výdělků“ se významně liší pátá položka „další vzdělávání a osobní rozvoj“, od třetí „spravedlivosti odměňování“ se významně liší osmá položka „chování nadřízených k podřízeným“ atd. Položky od jedenáctého místa se pak vždy alespoň částečně překrývají, pokud jde o intervaly spolehlivosti jejich korelačních koeficientů, takže rozdíly mezi nimi nejsou na dané hladině významnosti signifikantní.

¹⁷ Znění otázky: „Jak byste zhodnotil životní úroveň Vaší domácnosti? Je podle Vás špatná nebo dobrá?“ (Hodnocení na jedenáctibodové škále „velmi špatná“ = -5, „velmi dobrá“ = +5.)

V případě spokojenosti s celkovým pracovním životem SR dosahoval hodnoty 0,554 (s intervalem spolehlivosti na hladině významnosti 95 % od 0,523 do 0,583), u spokojenosti se současným hlavním zaměstnáním to bylo 0,483 (s intervalem spolehlivosti na hladině významnosti 95 % od 0,449 do 0,516).

¹⁸ V případě ekonomicky aktivních s jedinou aktivitou (N=1847) analogické hodnoty SR činily 0,562 (s intervalem spolehlivosti na hladině významnosti 95 % od 0,530 do 0,592) a 0,492 (s intervalem spolehlivosti na hladině významnosti 95 % od 0,457 do 0,526), u samotných zaměstnanců s jediným pracovním poměrem (N=1582) to bylo 0,557 (s intervalem spolehlivosti na hladině významnosti 95 % od 0,522 do 0,590) a 0,479 (s intervalem spolehlivosti na hladině významnosti 95 % od 0,440 do 0,516).

¹⁹ Tuto hodnotu zpravidla nedosahují ani korelační koeficienty u podobných otázek v případě celopopulačních šetření zahrnujících i ekonomicky neaktivní obyvatele, jako jsou důchodci a nezaměstnaní, jejichž příjmová a sociální situace je výrazně horší než u ekonomicky aktivní populace. Výrazněji korelační koeficienty ve vztahu příjmu a subjektivního hodnocení životní úrovně domácnosti zpravidla nezvyšují ani žádná úprava příjmu, která zohlední složení domácnosti. V daném případě všechny pokusy autora o takový přepočít vedly pouze ke snížení korelačního koeficientu mezi celkovým příjmem domácnosti a subjektivním hodnocením její životní úrovně, což je důvod, proč je v textu použit celkový příjem domácnosti bez jakýchkoli úprav.

²⁰ Znění otázky: „Když vezmete v úvahu celkovou situaci na pracovním trhu v České republice, jak hodnotíte své současné hlavní zaměstnání? Řekl byste, že celkově vzato máte špatnou nebo dobrou práci?“ (Hodnocení na jedenáctibodové škále „velmi špatná“ = -5, „velmi dobrá“ = +5.)

²¹ Např. u hodnocení vlivu hlavního zaměstnání na zdraví respondenta se korelace se spokojeností s celkovým pracovním životem (SR=0,402) od korelace se spokojeností se současným hlavním zaměstnáním (SR=0,409) prakticky nelišila. Nevýrazné rozdíly se objevily i u některých otázek zaměřených na charakter práce v hlavním zaměstnání, když např. u psychické snadnosti nebo náročnosti práce v hlavním zaměstnání se neobjevil žádný jednoznačný vztah ke spokojenosti s hlavním zaměstnáním nebo ke spokojenosti s pracovním životem celkově a u jiných položek byly korelace sice statisticky signifikantní, ale poměrně slabé, přičemž položka zaměřená na fyzickou snadnost či náročnost práce v hlavním zaměstnání jako jedna z mála vykazala

v absolutním vyjádření nepatrně vyšší korelační koeficient ve vztahu ke spokojenosti s celkovým pracovním životem (SR=-0,221) oproti spokojenosti s hlavním zaměstnáním (SR=-0,210). Avšak hodnocení hlavního zaměstnání i v tomto případě vykazovalo o něco vyšší míru korelace (SR=-0,257) než spokojenost s celkovým pracovním životem, byť ani tento rozdíl nebyl statisticky signifikantní.

²² V případě rentgenového záření a radioaktivního záření se významná korelace neprojevila zřejmě v důsledku minimálního výskytu (98,2 % respondentů uvedlo, že nikdy nebo téměř nikdy se s tím ve svém hlavním zaměstnání nesesetká). Jejich výskyt je navíc omezen na specifická odvětví (medicína, energetika), kde je zpravidla úroveň spokojenosti vyšší.

²³ Z dalších otázek zaměřených na výskyt negativních jevů na pracovišti v souvislosti s hlavním zaměstnáním se trochu vyšší sepětí mezi celkovým pracovním životem a tímto jevem oproti celkové spokojenosti s hlavním zaměstnáním objevil u vyžadování takových pracovních aktivit, které znamenají porušování předpisů, nařízení či zákonů, a také v případě fyzického napadení spolupracovníky. Obojí lze chápat jako určité excesy, které nejsou až tak spojeny se samotným zaměstnáním, což by mohlo vysvětlovat podobně jako u již uváděných vlivů, proč se to silněji promítá do širšího ukazatele spokojenosti s celkovým pracovním životem, ovšem na druhé straně u jiných negativních jevů, jež by mohly být vnímány podobně, jako u šikany, u diskriminace, výhrůžek a jiných, se to podobným způsobem neprojevilo. Celkové rozdíly v úrovni korelace zde přitom nejsou velké a při dané velikosti souboru nejsou signifikantní.

²⁴ Znění otázky: „Vyjádřete prosím na této stupnici, jak často se při práci ve Vašem hlavním zaměstnání objevují následující vlivy? a) Vibrace z ručního nářadí, strojů atd., b) hluk tak velký, že musíte zvýšit hlas, když chcete něco říci, c) vysoká teplota, při které se potíte, d) nízká teplota, při které je vám chladno, e) vdechování par, kouře nebo prachu, f) vdechování nebezpečných látek, jako např. chemikálií, g) manipulace nebo doteky s nebezpečnými výrobky nebo látkami, h) rentgenové záření, radioaktivní záření.“ Možnosti odpovědí: nikdy, téměř nikdy, asi 1/2 času, asi 1/3 času, téměř stále, stále.

²⁵ O tom, že spokojenost s celkovým pracovním životem významně ovlivňuje spokojenost s životem celkově, není důvod jakkoli pochybovat. Je ale korektní uvést, že kauzální vztah mezi spokojeností v pracovní sféře a spokojeností v životě celkově nemusí být a pravděpodobně ani není zcela jednosměrný. Může platit i to, že lidé, kteří jsou spokojeni nebo naopak nespokojeni ve svém osobním životě, se svými vztahy, s rodinným zázemím a podobně, mohou tuto svoji spokojenost či nespokojenost zpětně promítat do hodnocení svého pracovního života. Tomu do jisté míry nasvědčuje např. i rozdíl v průměru spokojenosti s celkovým pracovním životem mezi sezdánými (průměr 7,92) a rozvedenými (průměr 7,27), případně ovdovělými (průměr 7,41) respondenty. Analogické rozdíly z hlediska rodinného stavu lze vidět i v případě spokojenosti s hlavním zaměstnáním: sezdání (průměr 8,50) jsou v průměru spokojenější než rozvedení (průměr 7,96) nebo ovdovělí (průměr 7,64). Pravděpodobně zde platí to, že pracovní i mimopracovní oblast života do jisté míry fungují jako spojené nádoby, které se v určitém poměru ovlivňují navzájem.

[statí]

Faktory územní alokace poslaneckých dotací v Česku v letech 2003-2009: význam lokalizace bydlišť poslanců David Hána, Marie Feřtová	3
V zajetí Gutenbergova syndromu: Metodologické aspekty vizuálních stimulů v sociálně vědním výzkumu Martin Buchtík	13
Sociologie zvířat: přehledová stať o oboru Human-Animal Studies Tereza Vandrovcová	23
Spokojenost s celkovým pracovním životem: co představuje a s čím souvisí? Jan Červenka	34

Časopis **Naše společnost** je odborným periodikem Centra pro výzkum veřejného mínění vydávaným od roku 2003 Sociologickým ústavem AV ČR, v. v. i. Počínaje rokem 2007 je časopis recenzovaný.

Redakce

Daniel Kunštát, šéfredaktor, Anežka Příběžská, výkonná redaktorka

Redakční rada

Ilona Bažantová (PrF UK, Praha), Adéla Gjuričová (ÚSD AV ČR, Praha), František Kalvas (FF ZČU, Plzeň), Jindřich Krejčí (SOÚ AV ČR a FSV UK, Praha), Jiří Šubrt (FF UK, Praha), Tomáš Trampota (FSV UK, Praha), Jiří Vinopal (SOÚ AV ČR a FF UK, Praha), Milan Zeman (SÚ SAV, Bratislava), Lukáš Novotný (FF UJEP)

Zaměření časopisu

Statí vycházejí primárně z výzkumů veřejného mínění a jeho výsledků, a to s důrazem na širší mezioborové souvislosti a aktuálnost témat. Příspěvky čerpají z dat kontinuálních šetření CVVM i jiných výzkumů. Časopis vedle prvořadého zaměření na téma výzkumu veřejnosti a jejího mínění přijímá i náměty, které se opírají o paradigmaty nabízená sociologií, demografií, politologií, ekonomikou, mediálními studii, soudobými dějinami a jinými příbuznými disciplínami.

Časopis vychází dvakrát ročně v nákladu 400 výtisků.

Naše společnost online: <http://cvvm.soc.cas.cz/>

Korespondenci zasílejte na adresu:

CVVM, SOÚ AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1 nebo na e-mail redakce.ns@soc.cas.cz

Praha 2015

ISSN 1214-438X (Print), ISSN 2336-1646 (Online)

SOU

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

